

JOODSE BURGERS IN **BORNE**: BEJEGENING, ONTRECHTING EN RECHTSHERSTEL

*Onderzoek in opdracht van
gemeente Borne*

Eva van Leeuwen MA
Charlotte Dommerholt MA
Prof. dr. Wim van Meurs
Dr. Jan Julia Zurné

Nijmegen, maart 2025

Joodse burgers in Borne: bejegening, ontrecting en rechtsherstel

Onderzoek in opdracht van gemeente Borne

Dit onderzoek is uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met actuele vraagstukken van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Jan Julia Zurné
Onderzoeker: Eva van Leeuwen

Redactie: Jolanda van den Braak
Vormgeving: Joyce Dekker

Bij voorkeur citeren als: Eva van Leeuwen, Charlotte Dommerholt, Wim van Meurs, Jan Julia Zurné, 'Joodse burgers in Borne: bejegening, ontrechting en rechtsherstel. Onderzoek in opdracht van gemeente Borne' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, maart 2025).

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgever: gemeente Borne

Afbeelding omslag

Oude Kerkstraat omstreeks 1900. Links bij de persoon in het midden de Joodse School.

© Gemeentearchief Borne

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	7
	Over dit onderzoek	8
	Oorlogsverleden en Jodenvervolging	10
	Dankwoord	13
	Het onderzoeksteam	15
2.	Opdracht en conclusies	17
	Drie hoofdvragen	18
	Vervolg	21
3.	Verantwoording	25
	Woordkeuze	25
	Gebruikte archieven	27
4.	Bejegening van Joodse burgers in Borne	31
	Vluchtelingen	31
	Het gemeentebestuur	33
	Anti-Joodse maatregelen in gemeente Borne	34
	Inbeheername, onteigening en rechtsherstel	35
	Verzet	38
	Politie	39
5.	Naoorlogse zuiveringen en Bijzondere Rechtspleging	45
	Ambtenaren	46
	Politie	47
	Burgemeesters	48
6.	Context en vergelijking	57
	Duizend burgemeesters	58
	Burgemeesters vergeleken	59
7.	Bijlagen	65
	Tabel 1: Joodse burgers van Borne	65
	Tabel 2: Onteigeningen en rechtsherstel	72
	Tabel 3: Landbouwgrond	75
	Literatuur	76
	Archieven	78
	Websites	80

1. Inleiding

‘[Er] was een kerstfeest en ik was op de christelijke bewaarschool. En toen kwam de bewaarschooljuffrouw, en die zei: “David, we hebben binnenkort kerstfeest en ik zou zo graag willen dat Jaapje meedeed.” Toen zei mijn vader: “Maar dat is toch geen probleem? U zult hem heus geen slechte dingen leren, laat hem rustig meedoen. Waarom niet?” En zodoende ben ik engeltje geweest.’¹

Jacob (Jaapje) van Gelder komt uit een oude Joods-Bornse familie. Zijn vader, David van Gelder, was de eigenaar van een textielzaak met woonhuis aan de Almelostraat 13.² Dit pand was een plek van samenkomst en stond ook wel bekend als het ‘Vredespaleis’; als ruzies binnen de Joodse gemeenschap niet onderling opgelost konden worden, klopte men bij David aan om te bemiddelen.³ Ook met niet-Joodse Bornenaren was de verhouding goed. Jacob ging naar een christelijke school en had niet-Joodse vrienden. Davids familiezaak had een ‘zeer gemêleerde’ klantenkring en was als een van de weinige winkels op zondag open, aangezien de Joodse rustdag (sabbat) op zaterdag valt. Volgens Jacob stond er regelmatig een rij voor de winkel zodra de sabbat op zaterdagavond eindigde.

Toen de nazi's op 10 mei 1940 Nederland binnenvielen, veranderde de situatie volledig. Door anti-Joodse maatregelen raakten Joodse burgers steeds meer in een isolement.⁴ Dit gold ook voor de Twentse Joden. De grote razzia daar was een belangrijk kantelpunt. Als bestraffing voor een aantal sabotage-acties werden 105 Joodse mannen uit Overijssel op 13 en 14 september 1941 opgepakt en gedeporteerd.⁵ Twee van hen waren Johan en Dick Spanjaard.⁶ Zij waren nakomelingen van Salomon Jacob Spanjaard, die de firma N.V. S.J. Spanjaard opzette (later omgedoopt tot N.V. Stoomspinnerijen en -weverijen v/h S.J. Spanjaard). Veel mensen uit de omgeving werkten bij deze Bornse fabriek. Johan en Dick werden naar Mauthausen gedeporteerd en zijn daar vermoord.⁷

Begin oktober 1942 vonden de eerste deportaties plaats. Twaalf Joodse Bornenaren werden weggevoerd.⁸ De treinen gingen naar de doorgangskampen Vught of Westerbork, waarna de meeste Joodse burgers werden gedeporteerd naar vernietigingskampen zoals Auschwitz of Sobibor. In september 1944 vertrok de laatste trein met vier Joodse burgers vanuit Borne naar Westerbork. In een tijdsbestek van bijna twee jaar zijn 76 Joodse burgers uit deze gemeente weggevoerd; maar vier van hen keerden terug uit de concentratiekampen.

De Van Gelders, de Jacobs, de Lievendags, de Lievenbooms, de Spanjaards en de Zilversmits: bekende Joodse namen in Borne die verweven zijn met de geschiedenis van de gemeente. Het waren paardenslagers, textiel- en lompenshandelaren, fabrieksdirecteuren en kruideniers die een belangrijk onderdeel vormden van het sociale leven in Borne. Vanaf de 19^e eeuw bloeide de Joodse gemeenschap in Borne op, maar na de oorlog was hier weinig meer van over. Ongeveer twee derde van de Joodse Bornenaren werd vermoord.⁹

In de periode van wederopbouw werden de antisemitische maatregelen, deportaties van Joodse burgers en de onteigening van hun bezit in het Nederlandse verhaal over de oorlog vooral toegeschreven aan de nazi's en hun bezettingsregime. Pas in de jaren zestig kwam meer aandacht voor het handelen van Nederlanders.¹⁰ De afgelopen jaren is ook steeds nadrukkelijker de vraag gesteld welke al dan niet verwijtbare rol Nederlandse gemeenten hebben gespeeld bij bejegening, ontrechting en rechtsherstel van Joodse burgers. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen hebben dit thema in de gemeentepolitiek aan de orde gesteld.

Over dit onderzoek

Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in Borne doen al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolgung een gezicht en hun levensverhaal (terug) te geven en het onrecht tastbaar te maken.

Wij willen benadrukken dat ons onderzoek geen poging is om dit omvangrijke en gedetailleerde werk over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat veel vormen van ontrechting en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing blijven. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, over veel meer ging dan de vragen die wij hier beantwoorden.

Dit project had een korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de bejegening van Joodse Bornenaren door de gemeente – burgemeesters, wethouders, gemeenteambtenaren en politieagenten. Daarnaast hebben we gekeken naar de onteigening van Joods vastgoed en het rechtsherstel na de oorlog. We baseren ons hierbij op het onderzoek van Mariët Blokhuis, dat zij in opdracht van de gemeente uitvoert, aangevuld met eigen gegevens.

Onze onderzoeksopdracht heeft niet als doel om een volledige reconstructie te maken van de geschiedenis van individuele Joodse Bornenaren, of om een oordeel te vellen over hoe de overheidsfunctionarissen handelden. We hebben de lotgevallen van de Joodse burgers op hoofdlijnen geconstrueerd. Omdat er hiaten zijn in de beschikbare (geschreven) bronnen, is een deel van het verhaal over de bejegening van Joodse Bornenaren verloren gegaan. Juist de bestuurders en ambtenaren die verzet pleegden, hadden er belang bij om dit zo min mogelijk vast te leggen. Omgekeerd probeerden veel mensen om verwijtbaar gedrag te verdoezelen of goed te praten met een verwijzing naar regelwerk. We maken daarom, waar mogelijk, behalve van archiefstukken ook gebruik van egodocumenten en *oral history*. Maar ook die bronnen kennen problemen, net als de getuigenissen van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) van na de oorlog. Waarheidsvinding was namelijk maar één aspect. Er werden ook oude rekeningen vereffend en persoonlijke ervaringen kregen al snel de kwaliteit van historische waarheden en morele oordelen. Kortom, de rechtbank- en zuiveringsdossiers bevatten

Het Centraal Archief
Bijzondere Rechtspleging
in het Nationaal Archief
bevat de processtukken
van deze zuiverings-
tribunalen op regionaal
niveau.

diverse documenten met tegenstrijdige verhalen. Ze geven geen klip-en-klaar antwoord op de vraag of iemand ‘goed’ of ‘fout’ was in de oorlog. Onze opdracht is in die zin beperkt. De meerwaarde van ons onderzoek zit in de systematische methodiek en transparante keuzes bij het archiefonderzoek, en in de vergelijking met andere gemeenten in Overijssel en elders in Nederland.

In 2021-2025 voerden we in Gelderland, Overijssel, Zeeland, Friesland, Noord-Holland en Zuid-Holland meer dan twintig soortgelijke onderzoeksprojecten uit voor gemeenten. Deze serie projecten maakte het mogelijk om onze methodiek en de keuze van archiefbronnen verder te verbeteren. De inzichten die we opdeden, kunnen we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij de eigenheid van de oorlogsgeschiedenis van elke gemeente uit het oog te verliezen. In de meeste andere rapporten stond de vraag naar onteigening en teruggaaf van Joods vastgoedbezit op de voorgrond, maar in dit onderzoek ligt het zwaartepunt bij de bejegening van Joodse burgers door de gemeente in bredere zin. Bejegening was wel steeds een thema in elk eerder rapport. Daarom konden we in dit rapport een grondige vergelijking maken met andere gemeenten.¹¹

Oordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijk (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding is geen moreel oordeel. In een aantal gevallen biedt het historische bronmateriaal aanknopingspunten dat men handelde in strijd met maatschappelijke verwachtingen of bestuurlijke normen van die tijd. De onderzoeksopdracht naar de bejegening van de Joodse Bornenaren is wel de opmaat tot een moreel oordeel door politiek en publiek, over het handelen van de gemeente en de oorlogsburgemeester. Tegelijk is het noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun context te plaatsen; we moeten ons ervan bewust zijn dat normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Het zou te ver gaan om vanuit het heden te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.

Naast het tijdgebonden perspectief zijn er twee belangrijke maatstaven bij het oordelen: 1) de vergelijking met andere gemeenten en hun bestuurders en hoe zij handelden in soortgelijke omstandigheden en 2) de grondige bestudering van bronnen uit die tijd, die vaak aanknopingspunten bevatten dat een persoon zelf, diens omgeving, justitie of de publieke opinie diens handelen in strijd vond met geschreven en ongeschreven regels.

Een punt van aandacht is het handelen van oorlogsburgemeester Jan van den Toren: zijn foto is nooit opgenomen in de portrettengalerij van burgemeesters in het gemeentehuis. In dit onderzoek reconstrueren we het handelen van Van den Toren zo goed mogelijk en plaatsen we zijn burgemeesterschap in historische context. Het is aan de huidige bestuurders om eventueel gevolgen te verbinden aan deze reconstructie. Daarbij spelen ook de huidige verwachtingen rondom een (postuum) erfbetoon een rol.

Na deze inleiding volgt een samenvatting van de vragen uit de opdracht en conclusies, en een wetenschappelijke verantwoording (hoofdstuk 2 en 3). Daarna volgen drie thematische hoofdstukken aan de hand van het archiefmateriaal, waaronder in hoofdstuk 4 aandacht voor de bejegening van Joodse burgers, onteigening van panden van Joodse burgers en het rechtsherstel. De bijlagen (hoofdstuk 7) bieden in tabelvorm een overzicht van de Joodse burgers van Borne, de panden en percelen die zij bezaten en hun laatste woonadressen. We sluiten het rapport af met een overzicht van geraadpleegde literatuur en gebruikte archiefcollecties, kranten en websites.

Oorlogsverleden en Jodenvervolgning

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting, Jodenvervolgning, collaboratie en verzet? Die vraag speelt in deze tijd nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding.

In driekwart eeuw zijn de vragen en inzichten in de wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolgning en naar de rol van Nederlandse overheden daarin. Achteraf gezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Vooral door hoe ze direct na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde. En door de besluiten tot herstelbetalingen aan de Joodse gemeenschap, een halve eeuw later. Door ons te verplaatsen in de tijd en de denkkaders van toen, kunnen we begrijpen waarom deze politieke en juridische keuzes gemaakt werden. Zo wordt de omgang met het verleden ook zelf geschiedenis en is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. En ook ons beeld van bezetting en Jodenvervolgning blijft zich zo ontwikkelen.

Vlak na de oorlog was het bestuurlijke en juridische proces van rechtsherstel een manier om met het recente verleden om te gaan. Inmiddels is dat rechtsherstel zélf onderwerp geworden van een kritische beoordeling. De Nederlandse overheid liet zich bij het rechtsherstel sterk leiden door de prioriteit van het herstel van eigendomsverhoudingen en de normalisering van het economische verkeer – terwijl de geschiedschrijving over de oorlog vervolgens sterk en lang werd gekleurd door een goed-foutperspectief. En, voor ons moeilijk voorstelbaar: pas in de jaren zestig kreeg de Jodenvervolgning in Nederland haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd, net als in de buurlanden.

Aan het eind van de twintigste eeuw kwam moeizaam een debat op gang over nationale schuld (naast slachtofferschap). In de publieke herinnering kwam steeds meer de nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, verwerken en compensatie of excuses voor het (niet) handelen van overheidsinstellingen tijdens de bezetting.

Goed en fout

Direct na de bevrijding streden verschillende uitdagingen om voorrang: wederopbouw en economisch herstel, bestraffing van landverraders en collaborateurs en rechtsherstel voor slachtoffers en ontrechten.

De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had zich voorgenomen om 'snel, streng en rechtvaardig' om te gaan met landgenoten die 'fout' waren geweest tijdens de oorlog en bezetting. Niet minder dan 150.000 mensen moesten zich in het kader van de Bijzondere Rechtspleging verantwoorden voor regionale **tribunalen**. Onder hen waren politieagenten met nazisympathieën en leden van de **NSB**, maar ook bestuurders die op hun post waren gebleven. Een paar kopstukken werden streng gestraft, onder wie Anton Mussert en Meinoud Rost van Tonningen. Zij werden als oorlogsmisdadiger gefusilleerd.

Daarnaast werden verschillende beroepsgroepen, zoals ambtenaren, politieagenten, journalisten en kunstenaars onderworpen aan een zuiveringsprocedure. De zuiveringscommissies konden geen gevangenisstraf opleggen, maar wel een beroepsverbod. In de praktijk verschoof de aandacht al snel naar maatschappelijk en economisch herstel en bestuurlijke normaliteit. Straffen werden milder en het vroegere verzet kreeg steeds minder zeggenschap in de bestraffing van daders.¹²

Met de tribunalen en zuiveringen was wel de toon gezet. Men zag in het verleden een duidelijke tegenstelling tussen goed en fout: de beestachtige nazi's probeerden het kleine maar dappere Nederlandse volk te onderwerpen. Het motto uit die tijd luidde: gebogen maar niet gebroken. Kortom, in de periode van wederopbouw werd de beeldvorming over de bezettingstijd gedomineerd door verhalen over verzetsdaden en de vaderlands en Oranje-liefde van de gewone Nederlander. Alleen een kleine groep NSB'ers, landverraders en opportunisten zou het naziregime hebben gesteund. Uit deze tijd stamt ook het Monument van Joodse Erkentelijkheid – een dankbetuiging van de Joodse gemeenschap aan alle Amsterdammers voor hun hulp tijdens de oorlog. Later bleek dat de Joodse gemeenschap de oprichting van dit monument niet steunde. Het droeg volgens hen een misplaatste en onoprechte boodschap uit, aangezien ongeveer een half procent van de Nederlanders in het verzet zat. Het feit dat in geen ander West-Europees land naar verhouding zo weinig Joodse burgers de bezetting overleefd hadden als in Nederland, bleef daardoor op de achtergrond.¹³ Over een bijzonder slachtofferschap van de Joodse bevolking werd nauwelijks gesproken, ondanks de beelden en berichten van de bevrijding van Auschwitz en andere concentratiekampen.

Jodenvervolging en collectieve schuld

Eenmaal teruggekeerd in Den Haag organiseerde de Nederlandse regering (ook op basis van Londense plannen) de teruggave van bezit dat door de bezetter en anderen onrechtmatig was toegeëigend. Om dit proces in goede banen te leiden, richtte de regering al in augustus 1945 de Raad voor het Rechtsherstel op. Daarbij hoorde ook het Nederlandse Beheersinstituut (**NBI**) dat, in afwachting van definitieve regelingen, het bezit beheerde van zowel

Tijdelijke rechtbanken voor de Bijzondere Rechtspleging na de bevrijding. Regionale tribunalen bestonden uit een jurist en twee gerespecteerde personen uit de regio. De nationale overheid moest hun oordeel goedkeuren.

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland werd in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB won bij de Provinciale Statenverkiezingen 1935 bijna 8 procent van de stemmen.

Het NBI was van 1945 tot 1967 belast met het opsporen, beheren en eventueel liquideren van vijandelijke vermogens en de vermogens van landverraders, maar ook van gedepoteerde of ondergedoken Joden. Het NBI kende talrijke regionale vertegenwoordigingen en zelfs een aantal kantoren wereldwijd.

Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van de veelal Joodse ontrechten en vermisten uit de bezettingstijd.

De Nederlandse staat nam een bemiddelende en afstandelijke positie in. Men wilde zo snel mogelijk terugkeren naar een ongehinderd economisch leven, zonder slepende eigendomsconflicten. Om ontwrichting van de wederopbouw te voorkomen, koos men voor *koos* men voor 'verdelende' in plaats van 'herstellende' gerechtigheid. Dat betekende dat het rechtsherstel de ontrechten net zomin mocht bevoordelen als dat het de oorlogskopers mocht benadelen. Rechtsherstel verwees naar teruggaaf van eigendomsrechten, niet naar rechtvaardigheid in bredere zin.¹⁴

Pas in de jaren zestig kreeg de Holocaust een centrale plaats in de oorlogsherinnering. Deze perspectiefwisseling begon in de Bondsrepubliek Duitsland, vanuit een besef van nationale, collectieve schuld. In heel Europa verschoof de aandacht van de veldslagen, verzetshelden en oorlogsmisdadigers naar de slachtoffers. Het ging ook niet meer over de natie, maar over individuele burgers. Egodocumenten en historisch onderzoek gaven de Jodenvervolgung en het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers door de vernietigingskampen een centrale plaats in de collectieve herinnering.

Net als in andere landen groeide in Nederland het besef dat verwerking van de trauma's van oorlog, vervolging en bezetting veel tijd zou kosten. Voor het eerst sprak men ook over tweede- en derdegeneratieslachtoffers. De Raad voor het Rechtsherstel werd pas in 1967 gesloten – en niet begin jaren vijftig, zoals oorspronkelijk het plan was.¹⁵

Het verleden opnieuw gewogen

Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Dat gebeurde na internationale onthullingen over onder andere roofkunst en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen. Mogelijk hebben ook de verwerking van het communistische verleden in Oost-Europa en de omgang met de apartheid in Zuid-Afrika een rol gespeeld bij dit besluit.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissierapporten besloot het kabinet verontschuldiging aan te bieden aan de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Nederlandse overheid was tekortgeschoten bij het naoorlogse rechtsherstel. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële tegemoetkoming: de **Maror-gelden**. De Nederlandse regering noemde deze stappen samen 'finaal recht'. Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit dat onderzoek bleek namelijk dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf onteigend Joods vastgoed had aangekocht. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

Morele Aansprakelijkheid
Roof en Rechtsherstel;
gelden van de nationale
overheid voor de tekort-
komingen van het na-
oorlogs rechtsherstel. Ook
banken, verzekeraars en
het beurswezen droegen
bij aan dit fonds.

Ook het wetenschappelijk onderzoek veranderde. Naast het bekende politieke en militaire verhaal van de Tweede Wereldoorlog op nationaal en internationaal niveau, ontstond meer aandacht voor de dagelijkse ervaring van

burgers en bestuurders tijdens de bezetting op regionaal en lokaal niveau. Juist daarbij werd duidelijk dat het gebruik van morele labels van goed en fout, bijvoorbeeld ‘collaboratie’ en ‘verzet’, slechts een klein deel van de historische werkelijkheid dekt. Een van de voorbeelden hiervan is het dilemma van de ‘burgemeester in oorlogstijd’.

Mede door de nuancering van schuldvragen en de groeiende aandacht voor dwang en keuzevrijheid werd de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instanties opnieuw gewogen – van het regeringsbeleid en de politie tot de NS en de Heidemij, en ook van gemeenten. Kortom, onze omgang met het oorlogsverleden is door de tijd sterk veranderd. Overheidsbeleid, publiek debat en wetenschappelijk onderzoek gaven elkaar daarbij steeds impulsen. In de eerste twee decennia na de oorlog gaf een nationaal gekleurd perspectief van goed en fout houvast in het verlangen naar normaliteit en wederopbouw. Al was het resultaat hiervan, achteraf bezien, eerder verdringing dan verwerking van de gebeurtenissen. Ook formele procedures en regels boden houvast in onzekere tijden, met een – in de ogen van Nederlanders in de 21^e eeuw – hardvochtige beleidsuitvoering tot gevolg.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Holocaust de publieke en emotionele betekenis die voor Nederlanders van nu vanzelfsprekend is (hoewel recente berichten over groeiend antisemitisme reden geven tot zorg). Herbezinning op de (eigen) schuldvraag duurde in Nederland, net als in andere bezette landen, tientallen jaren, vanwege het gevestigde verhaal van verzet en eigen slachtofferschap. Onlangs heeft dit in de wetenschappelijke literatuur geleid tot een nuancering en contextualisering van schuldvragen. In het publieke debat leidde het juist tot een nadruk op morele schuldvragen.

De keuze tussen twee kwaden: medeplichtig worden door steeds verdergaande collaboratie of ontslag riskeren en vervanging door een NSB-burgemeester.

Dankwoord

We bedanken onze opdrachtgever, burgemeester Jan Pierik van gemeente Borne, voor zijn vertrouwen. Bij de uitvoering van deze opdracht konden we rekenen op de prettige samenwerking met Niels Bakker, archivaris bij het Gemeentearchief Borne en projectverantwoordelijke namens de gemeente. Tijdens het onderzoek konden we voortbouwen op zijn uitgebreide voorstudie en kennis en op de ondersteuning van Simone Blok-Meulenbroek, medewerker van het gemeentearchief. Daarnaast konden we een beroep doen op de kennis van Hennie Noordhuis en Annette Evertzen over de geschiedenis van Borne en de Joodse gemeenschap in de oorlog. Het vooronderzoek naar de onteigeningen van panden en het rechtsherstel hiervan werd gedaan door Mariët Blokhuis. Archivaris Niels Bakker verwerkte haar bevindingen in zijn vooronderzoeksrapport ‘Gewillig en Willoos’, dat in 2024 intern verscheen. We hebben veel gehad aan het diepgravende onderzoek van Mariët en vatten met haar toestemming de bevindingen samen in hoofdstuk 4, aangevuld met gegevens uit eigen onderzoek.

Ook de leden van de begeleidingscommissie hebben een grote bijdrage geleverd aan de totstandkoming van dit rapport. Deze bestond uit onderzoeker en schrijver Annette Evertzen, Niels Bakker en Hennie Noordhuis namens

gemeente Borne en Jo de Leeuw namens de Joodse gemeenschap. Zij dachten en lazen kritisch mee met het onderzoek en de weging van de resultaten.

Ook het archief van cultuurhistoricus en oud-ambtenaar Jaap Grootenboer bleek een belangrijke bron. Grootenboer overleed in 2020 en liet een schat aan informatie na. Als cultuurambtenaar in Borne deed hij onderzoek naar de Joodse gemeenschap in de gemeente en interviewde hij een twintigtal Bornenaren die de oorlog hadden meegemaakt. De audio-opnamen van deze interviews zijn ondergebracht in de Collectie Overijssel. Vlak voor zijn dood schonk Grootenboer zijn aantekeningen en andere documenten aan het Gemeentearchief Borne.

Medewerkers in de studiezaal van het NIOD in Amsterdam, de Collectie Overijssel in Zwolle en van het Nationaal Archief in Den Haag hebben ons uitstekend ondersteund bij het archiefonderzoek ter plekke.

Tientallen historici en archivariissen zijn ons voorgedaan met een soortgelijke opdracht van andere gemeenten. We bedanken hen voor hun bereidheid om eigen ervaringen met ons te delen. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Meta Huijsmans, Jeroen Kemperman en Hinke Piersma. De verantwoordelijkheid voor de gekozen opzet en uitvoering ligt vanzelfsprekend volledig bij de auteurs.

Dankzij de inzichten van collega's en hun archiefttechnische adviezen konden wij weloverwogen eigen keuzes maken. Zo kreeg de vergelijking als methode bij ons een centralere plaats dan in andere studies. Ook gaven we bewust een prominente plaats aan een reconstructie van de beleidsvorming en uitvoering door de gemeente.

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Radboud Universiteit, in het Radboud Institute for Culture & History (RICH), door de denktank Advies & Actualiteit van de expertisegroep Politieke Geschiedenis. Onze dank gaat niet in de laatste plaats uit naar het vaste team van Susanne Geuze en Joyce Dekker, voor deze opdracht versterkt door Jolanda van den Braak, die de eindredactie en vormgeving van deze schriftelijke presentatie van de onderzoeksresultaten verzorgden.

Junior onderzoeker Eva van Leeuwen voerde voor dit project het onderzoek uit en schreef het rapport. Charlotte Dommerholt ondersteunde haar daarbij.

Alleen met zo'n goed functionerend team kon deze uitdagende opdracht in de beperkte tijd tot een goed einde worden gebracht. Advies & Actualiteit slaat een brug tussen academische geschiedschrijving en maatschappelijke vraagstukken. Met andere woorden: tussen wetenschap en toegepast onderzoek. We bouwen en vertrouwen daarbij op de onderzoekservaring van gepromoveerde stafleden en op het talent en de inzet van jonge afgestudeerden en studenten.

Eva van Leeuwen

Wim van Meurs

Jan Julia Zurné

Het onderzoeksteam

Wim van Meurs, hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, initiatiefnemer van denktank Advies & Actualiteit, projectleider ‘Lokaal besturen tussen bezetter en burger’ (Mondriaan Fonds, 2020-2025)

Jan Julia Zurné, universitair docent aan de Radboud Universiteit, coördinator en adviseur bij Advies & Actualiteit. Ze doet onderzoek naar criminaliteit en rechtspraak tijdens en na de Tweede Wereldoorlog

Eva van Leeuwen, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Publieksgeschiedenis, Universiteit van Amsterdam (2024)

Charlotte Dommerholt, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis Vandaag, Rijksuniversiteit Groningen (2022)

Joyce Dekker, grafisch vormgever, Studio Joyce Dekker in Amersfoort

Jolanda van den Braak, zelfstandig tekstschrijver en redacteur

Susanne Geuze, afgestudeerd aan de masteropleiding Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2014), werkt als zelfstandig tekstschrijver en redacteur

Noten

- ¹ Collectie Overijssel (CO), 1677 Audioarchief, 14GD02082A Eerste deel van het vraaggerek met bewoners van Borne over hun verhouding met de Joodse medebewoners: Jacob van Gelder (1985).
- ² De Almeloschestraat 13 is vandaag de dag de Grotestraat 212. Zie: Gemeentearchief Borne (GB), 002 Archief van het gemeentebestuur, 507 'Stukken betreffende maatregelen tegen Joodse ingezetenen' (1941-1945); Annette Evertzen en Jaap Grootenboer, *Stolpersteine in Borne. Herinnering aan de Joodse gemeenschap* (Hengelo, Uitgeverij Smit: 2010) 88.
- ³ CO, 1677 Audioarchief, 14GD02082A Eerste deel van het vraaggerek met bewoners van Borne over hun verhouding met de Joodse medebewoners: Jacob van Gelder (1985); Privéarchief Jaap Grootenboer, interviews over joods leven in Borne deel 2.
- ⁴ Marjolein Schenkel, *De Twentse Paradox. De lotgevallen van de Joodse bevolking van Hengelo en Enschede* (Zutphen: Walburg Pers, 2003) 145.
- ⁵ Schenkel, *De Twentse Paradox*, 66-67.
- ⁶ Marianka Spanjaard en Paul Denekamp, *Verweven met Twente. De joodse fabrikantenfamilie*. (Zutphen: Walburg Pers, 2011) 147.
- ⁷ Spanjaard en Denekamp, *Verweven met Twente*.
- ⁸ Hennie Noordhuis, Ger ter Braak en Marcel Kienhuis, *In verdrukking verzet en vrijheid: 1940-1945* (Borne: Gemeente Borne, 1995), 132; Evertzen en Grootenboer, *Stolpersteine in Borne*, 33-34.
- ⁹ Marnix Croes en Peter Tammes, *'Giflaten wij niet voortbestaan. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten 1940-1945'* (Amsterdam: Askant, 2004), 40.
- ¹⁰ Rob van Ginkel, *Rondom de stilte: Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2011) 383-384.
- ¹¹ Wim van Meurs, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Nederland: onteigening en rechtsherstel. Synthese van drie jaar onderzoek in opdracht van Nederlandse gemeenten' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, mei 2024), 65.
- ¹² Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestrafing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955* (Houten: De Haan, 1989).
- ¹³ Croes en Tammes, *'Giflaten wij niet voortbestaan'*. (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006).
- ¹⁴ Wouter Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005).
- ¹⁵ Rob Bakker, *Boekhouders van de Holocaust: Nederlandse ambtenaren en de collaboratie* (Baarn: Stichting Nobel, 2023) 616.

2. Opdracht en conclusies

In de afgelopen vijf jaar hebben wetenschappers voor de helft van de ruim 340 huidige Nederlandse gemeenten archiefonderzoek gedaan naar het handelen van die gemeenten tegenover hun Joodse burgers. Centraal hierin stonden steeds de rol van de gemeente bij de onteigening van Joods vastgoed door de bezetter, en de teruggave van die panden en percelen na de bevrijding.

Anleiding voor dit onderzoek was de digitalisering van de **Verkaufsbücher**, de vastgoedboeken van de Duitse bezetter, door het Nationaal Archief in 2019. In die boeken registreerde het naziregime doorverkocht Joods vastgoed. Onderzoeksjournalisten van het televisieprogramma *Pointer* (KRO-NCRV) berichtten op 27 mei 2020 over de 7.500 geregistreerde transacties van deze systematische onteigening van Joodse burgers en de rol van Nederlandse gemeenten.¹ De journalisten benaderden de 226 gemeenten die in de Verkaufsbücher voorkomen met een verzoek om stellingname. Volgens de Verkaufsbücher hebben 25 gemeenten zelf Joods vastgoed aangekocht van de bezetter.

Gemeente Borne komt met 14 transacties in de Verkaufsbücher voor. Deze transacties kunnen meerdere panden of percelen omvatten; in Borne gaat het om 16 panden in 14 transacties. In totaal vonden we 42 panden die onder beheer werden gesteld – 29 daarvan werden dus niet verkocht en bleven in het kadaster formeel op naam van de Joodse eigenaar staan. De panden kwamen in het beheer van instanties zoals de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV). Daarnaast waren er 4 transacties waarbij Joodse burgers gedwongen werden hun landbouwgronden te registreren en te verkopen.

Naarmate dit onderzoek voor tientallen middelgrote en kleine gemeenten – door uitvoerders als het NIOD, de Rijksuniversiteit Groningen en ons eigen team van Advies & Actualiteit – vorderde, kwam steeds meer aandacht voor een bredere, achterliggende vraag: hoe bejegende de gemeente haar Joodse burgers en hoe ging zij om met de opgelegde anti-Joodse maatregelen?

Vanaf 2022 kreeg deze vraag een eigen hoofdstuk in ons rapportageformat. ‘Bejegening’ is geen formeel-juridische handeling zoals inbeheername, onteigening, verkoop of teruggaaf. De historische werkelijkheid laat zich op dit punt dus ook minder makkelijk reconstrueren – maar dat is wel de uitdaging van dit opdrachtonderzoek.

Historici reconstrueren het verleden aan de hand van archieven en andere bronnen, en plaatsen gebeurtenissen waar nodig in de context van hun tijd. Een vergelijking met andere gemeenten is daarbij van grote meerwaarde. Toch houden historici zich niet alleen bezig met het verleden zelf. Ook de omgang met dat verleden kan onderwerp van historisch onderzoek zijn: hoe heeft de huidige tijd de collectieve herinnering aan gebeurtenissen uit het verleden gevormd?

Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt o.a. het adres van het verkochte pand of panden, de ‘verkoper’ en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs.

De NGV (ofwel: Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen) was de centrale instantie die het Joodse eigendom vanaf 1941 eerst registreerde en vervolgens liet doorverkopen.

Met ‘omgang’ bedoelen we bijvoorbeeld de plaatsing (of verwijdering) van monumenten, de vernoeming van straten of instellingen, politieke excuses en herstelbetalingen en/of wetenschappelijke geschiedschrijving. Ook politieke of publieke discussies over mensen en gebeurtenissen uit het verleden en, niet in de laatste plaats, justitiële verwerking door de tribunalen van de Bijzondere Rechtspleging en zuiveringscommissies vallen hieronder. Dit aspect van de latere omgang met de zwarte bladzijde uit de geschiedenis nemen we in dit rapport nadrukkelijk mee.

Voor Borne heeft deze omstreken omgang met het oorlogsverleden zich toegespitst op een onderzoek naar het handelen van het gemeentebestuur tijdens de oorlog. In het bijzonder is er aandacht voor de rol van oorlogsburgemeester Jan van den Toren, wiens portret nooit is opgenomen in de galerij van oud-burgemeesters in het gemeentehuis. Het leiderschap van Van den Toren is na de oorlog onderzocht door een zuiveringscommissie, zoals bij alle gezagsdragers gebeurde. Die commissie kwam tot de conclusie dat aan Van den Toren eervol ontslag moest worden verleend, wat betekende dat hij recht had op wachtgeld. Dit besluit zwengelde destijds een lokale discussie aan: veel Bornenaren waren tevreden over het optreden van Van den Toren en hadden graag gezien dat hij opnieuw burgemeester werd. Deze groep voerde actie tegen zijn ontslag. In dit rapport plaatsen wij het handelen van burgemeester Jan van den Toren in historische context en vergelijken we dat met het handelen van ambtsgenoten.

Drie hoofdvragen

Het gemeentebestuur van Borne heeft vastgesteld dat er geen algemeen geaccepteerd beeld is van de rol die de gemeente en haar burgemeester destijds speelden bij ontrecting, bejegening en rechtsherstel van Joodse inwoners. Ook de archieven geven geen makkelijk antwoord op vragen hiernaar, blijkt na koppeling van gegevens uit de collecties van onder meer het Nationaal Archief in Den Haag, het NIOD in Amsterdam, het Gemeentearchief in Borne en het provinciale archief bij de Collectie Overijssel in Zwolle. Gemeente Borne is van mening dat vervolgstappen alleen betekenisvol zijn als we de historische feiten kennen en formuleerde daarom een onderzoeksopdracht met drie hoofdvragen.

De eerste vraag gaat over de bejegening van Joodse burgers, ofwel het bestuurlijke handelen en de uitvoering van maatregelen op gemeenteniveau. Daarmee gaat het over de lotgevallen van de Joodse gemeenschap van Borne.

We weten dat vrijwel alle Nederlandse gemeenten in meer of mindere mate hebben meegewerkt aan de anti-Joodse maatregelen vanaf 1940 en aan de deportaties naar de concentratiekampen, veelal vanaf 1942. Hoe hebben het toenmalige gemeentebestuur van Borne, de gemeentediensten en de politie tijdens de Duitse bezetting gehandeld ten aanzien van de Joodse gemeenschap? In het bijzonder: hoe hebben zij gehandeld bij de uitvoering van en medewerking aan anti-Joodse maatregelen? En ook: wat was hun houding en handelen ten aanzien van eventuele steun voor het verzet en ondermijning van de uitvoering? Plus: hoe hebben ze na de bevrijding gehandeld rondom het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers?

De tweede vraag, onderwerp van hoofdstuk 5, gaat over de omgang met het verleden. Hoe oordeelde men na de oorlog – in de zuiveringen van ambtenaren en politie, in de Bijzondere Rechtspleging en in het publieke debat – over de betrokken bestuurders en ambtenaren van Borne? Hierbij draait het om krantenberichten vlak na de bevrijding en de gelijktijdige zuiveringen en tribunalen. En om lokale herdenkingen en de ophef rondom het ontslag van burgemeester Jan van den Toren. Anders dan bij de eerste vraag gaat het hier niet om de reconstructie van een historische werkelijkheid. Deze tweede vraag gaat specifiek over de *omgang* met het verleden, niet over de historische feiten.

De derde en laatste vraag trekt het perspectief breder. De resultaten van ons onderzoek kunnen alleen goed geduid en gewogen worden tegen de achtergrond van wat er op andere plekken in Overijssel en in Nederland gebeurde en hoe andere gemeenten handelden. De vraag die wij in hoofdstuk 6 aansnijden luidt daarom: hoe kunnen we het handelen van het toenmalig gemeentebestuur – en in het bijzonder het optreden van burgemeester Van den Toren (1899–1988) –, de gemeentediensten en de politie beoordelen binnen de toenmalige context en vergelijking met andere Nederlandse gemeenten?

Conclusies over de bejegening van Joodse burgers

1. Gemeente Borne werkte mee aan de uitvoering van anti-Joodse maatregelen. De maatregelen werden zonder protest ingevoerd.
2. Tijdens de oorlog waren bij de gemeente ten minste twee ambtenaren in dienst die spilfiguren waren in het lokale verzet: Gé van Riel en Piet van Dijk. Ook de wethouders H. Schabbink en J.A. Zandvoort en secretaris P. Hoppe namen een principieel standpunt in tegen de bezetter. Zij werden daarom alle vijf ontslagen of namen ontslag.
3. De bezetter heeft in Borne 42 panden met een Joodse eigenaar in beheer genomen. Van die 42 panden werden 13 percelen en panden van Joodse eigenaars verkocht en bleven er 29 in het kadaster formeel op naam van de Joodse eigenaar staan. Daarnaast waren er 4 transacties waarbij Joodse burgers gedwongen werden om hun landbouwgronden verplicht te registreren en te verkopen. De gemeente kocht geen Joods vastgoed of landbouwgronden.
4. Waarnemend burgemeester Dik vroeg de *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* (ERR) om een van de leegstaande woningen van Joodse burgers te verhuren aan een Nederlandse functionaris die een (nieuw) onderkomen nodig had. De gemeente gebruikte de Bornse synagoge als opslagplaats voor radio's.
5. In alle gevallen vond tussen 1947 en 1948 rechtsherstel plaats voor de verkochte panden en percelen.
6. Er zijn in het geraadpleegde archiefmateriaal geen aanwijzingen te vinden van naheffingen op gemeentelijke belastingen
7. De fabriek N.V. Stoomspinnerijen en -weverijen v/h S.J. Spanjaard (van de invloedrijke familie Spanjaard) werd onder 'arische' bewindvoerders geplaatst. Na opheffing in de loop van de bezetting werd het bedrijf na de oorlog voortgezet.

8. De politie – vooral rijksveldwachters (Marechaussees) aangezien Borne geen eigen politiemacht had – werkte mee aan de deportaties.
9. De gemeente stelde in opdracht van de bezetter lijsten op met gegevens over de Joodse inwoners. In eerste instantie inventariseerde men alleen welke Bornenaren Joods waren, later werden ook lijsten gemaakt van gedeporteerde en ondergedoken Joodse burgers. Alle vier de oorlogs-burgemeesters – Schaepman (1925-1941), Klein Nagelvoort (1941-1942), Dik (1942-1943) en Van den Toren (1943-1945) – ondertekenden deze lijsten. Ook loco-burgemeester Schabbink kon zich niet onttrekken aan medewerking aan maatregelen van de bezetter.
10. Zowel de twee burgemeesters als de twee waarnemers was alleen Klein Nagelvoort lid van de NSB. Zijn opvolgers – Dik en Van den Toren – werden gekozen vanwege hun ambtelijke kennis en kunde.

Conclusies over de omgang met het verleden

1. Na de bevrijding was er in Borne geen aandacht voor het bijzondere slachtofferschap van de Joodse burgers, van wie een derde de oorlog overleefde. Niet vanuit het bestuur en niet vanuit de publieke opinie.
2. Gemeenten konden in de jaren vijftig een vergoeding voor oorlogsschade bij het Ministerie van Financiën aanvragen. Hieronder vielen ook kosten die ze hadden gemaakt voor de deportaties van Joodse burgers. Tweehonderd gemeenten, waaronder gemeente Borne, hebben gebruik gemaakt van deze regeling.
3. Burgemeester Van den Toren werd beschuldigd van het in gevaar brengen van verzetsmensen, opportunisme en een slappe houding tegenover de Duitsers. Daarnaast werden er vragen gesteld over zijn benoeming; als ambtenaar voor gemeente Almelo was hij immers op de hoogte van de praktijken van de nazi's. Na de oorlog kreeg hij geen beroepsverbod opgelegd, maar hem werd wel eervol ontslag verleend.
4. In het oorlogsverhaal van burgemeester Van den Toren ontbreken bewijzen van politieke moed of principiële stellingname.
5. Alle ambtenaren op het gemeentehuis werden onderworpen aan een zuiveringsonderzoek. Van negen functionarissen is een zuiveringsdossier aangelegd; vier van hen werden ontslagen.
6. De politie werd gezuiverd. Na de oorlog concludeerde de zuiveringscommissie dat een opperluitenant gecollaboreerd had.

Conclusies over een vergelijkend oordeel

1. In veel gemeenten vond – pas laat in de oorlog – een burgemeesterswissel plaats, aangezien de zittende burgemeester zijn functie volgens de bezetter niet meer naar behoren vervulde. De vervanger was in de meeste gevallen een NSB'er, maar niet in Borne. Burgemeester Jan den Toren was geen NSB-lid en had ook geen politieke kleur.
2. De archieven laten zien dat Van den Toren de orders van de bezetter plichtsgetrouw uitvoerde – zoals de meeste Nederlandse burgemeesters –, ook waar het ging over de Jodenvervolging en de *Arbeitseinsatz* (tewerkstelling).

Maar er zijn geen aanwijzingen dat hij nationaalsocialistisch of antisemitisch gedachtegoed aanhing.

3. De zuivering van Van den Toren verliep zoals die van ambtsgenoten in Overijssel en de rest van Nederland. Van den Toren had de orders van de Duitsers grotendeels opgevolgd en was in bezettingstijd aangesteld. Zijn handelen werd daarom automatisch onder de loep genomen. Ook het moment van zijn ontslag, na de bevrijding in april 1945, was gebruikelijk.
4. Na de oorlog haalden inwoners van Borne ongeveer duizend handtekeningen bij hun gemeentegenoten op om het ontslag van Van den Toren terug te draaien. Dit is uniek. In een rechts- of zuiveringsproces tegen een overheidsfunctionaris werd wel vaker steun betuigd, maar een grootschalige handtekeningenactie hebben we in geen enkele andere gemeente in Nederland gevonden.

Vervolg

Met deze eindrapportage is het archiefonderzoek naar de drie hoofdvragen van de opdracht volgens ons afgerond. De resultaten zijn daarmee definitief. Het restrisico, namelijk dat andere archieven de resultaten in detail nog corrigeren of aanvullen, staat in geen verhouding tot de onderzoeksinspanning die daartoe nodig zou zijn. Dit geldt vooral voor de eerste vraag naar de bejegening. Het antwoord op de tweede vraag is altijd voorlopig; elke tijd stelt immers nieuwe vragen en daarmee verandert ook het perspectief op de eerdere omgang met het verleden. Dit dwingt tot bescheidenheid: ook onze vragen en inschattingen worden over kortere of langere tijd deel van de verwerkingsgeschiedenis.

Wel is het denkbaar dat door digitale toegankelijkheid van grote archieven als die van CABR en NBI nog verrassende informatie aan het licht komt – niet over een gemeente als geheel, maar wel over individuen als een burgemeester – die ons beeld en oordeel verandert of doet kantelen.

Voor vervolgonderzoek om ons beeld van de Joodse geschiedenis onder het naziregime volledig te maken, zijn verschillende richtingen denkbaar. De belangrijkste is verdere reconstructie van levensverhalen, door arbeidsintensief archiefonderzoek in collecties en met ingangen die tot nu toe minder gebruikt zijn. De nu al indrukwekkende verzameling van bijvoorbeeld het Joods Monument zou hiermee verrijkt kunnen worden. Slachtoffers krijgen hiermee een gezicht en een verhaal.

Zulk vervolgonderzoek heeft een andere functie. Verrijking van de historische reconstructie wil niet zeggen dat ons beeld van de bezettingstijd en het handelen van Nederlandse gemeenten nog wezenlijk wordt herzien. Daarvoor is voor verschillende gemeenten te veel vergelijkbaar onderzoek gedaan en zijn de patronen die hieruit naar voren komen te consistent. Actief en principieel verzet in Nederlandse gemeentehuizen tegen de Jodenvervolgung was uitzonderlijk en kwam minder vaak voor dan proactieve collaboratie met de bezetter. Veruit de meeste gemeenten en burgemeesters werkten in de grijze

zone daartussen, met een combinatie van afgedwongen medewerking en een vaak formele tot onverschillige houding tegenover het bijzondere slachtoffer-schap van de Joodse burgers, zowel tijdens als na de bezetting.

Tegelijk met en voorafgaand aan dit onderzoek voerde het onderzoeksteam van Advies & Actualiteit van de Radboud Universiteit ruim twintig vergelijkbare projecten uit voor gemeenten in Gelderland, Overijssel, Zeeland, Friesland en Noord- en Zuid-Holland. In al deze projecten gebruiken we grotendeels dezelfde methodiek en bronnen. Hoewel de nadruk vaak ligt op onteigening en teruggave van vastgoed, is de bredere vraag van bejegening, ontrecting en rechtsherstel onderdeel van elk onderzoek. De hoofdstukken Inleiding en Verantwoording (hoofdstuk 1 en 3) van de eindrapportages zijn daarom deels gelijk. Dat geldt vooral voor de uiteenzetting van de methodiek met de archiefbronnen, de landelijke juridisch-institutionele kaders van ontrecting en rechtsherstel en de begrippen die we gebruiken.

Noten

- ¹ KRONCRV, Pointer, pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter;pointer.kro-ncrv.nl/onderzoeken/de-vastgoedboeken.

3. Verantwoording

Gemeente Borne heeft deze onderzoeksopdracht gegund aan universitaire onderzoekers. Daarmee verwacht zij een wetenschappelijke bekrachtiging van het al omvangrijke onderzoek over dit thema. Dat begint met een doordachte verantwoording van de onderzoeksmethoden, begrippen en concepten die we gebruiken. De bronnen die we kiezen, moeten relevant en doelmatig zijn. Elke soort bronnen kent beperkingen. Aan de hand van eigen vooronderzoek en dat van anderen hebben we bepaald welk type bronnen we gebruiken – en welke bronnen juist niet.

Woordkeuze

Nog voordat in de zomer van 1942 de deportatie van de Joodse bevolking van Nederland begon, was de uitsluiting van Joodse burgers uit het economische leven een centrale doelstelling van het naziregime. Joodse bedrijven werden gesloten of aan zogenaamde arische gegadigden verkocht. Vastgoed, hypotheek en huurinkomsten van Joodse Nederlanders werden in beheer genomen en waar mogelijk verkocht. De inkomsten die deze transacties opleverden, waren voor de bezetter uiteindelijk bijzaak, al werden het geroofde geld en bezit gebruikt om de kosten van deportatietransporten en de bouw en het onderhoud van kampen als Westerbork te dekken.

Juridische begrippen

Het begrip ‘roof’ (of formeler: ‘ontvreemding’) werd na de bevrijding gekozen om dit criminele handelen van de Duitse instanties te benoemen. De term ‘roof’ laat de morele veroordeling van het handelen van de bezettingsmacht treffend zien. Toch schiet het woord voor de doelen van dit onderzoek tekort. Dit geldt vooral waar het niet de roof van huisraad betrof, maar van vastgoed. In dat laatste geval werd de schijn van formele procedures en rechtsregels opgehouden. We moeten ons namelijk verdiepen in de instituties en rechtsregels die werden ingericht om deze roof uit te voeren. Bovendien was de toe-eigening van bezit voor eigen gewin niet het hoofddoel. Het begrip ‘ontrechting’ treft wél precies deze doelstelling. Namelijk: burgers hun (economische) rechten ontnemen en uit de maatschappij verwijderen. In dit rapport gebruiken we daarom het begrip ‘ontrechting’ als het om de slachtoffers gaat. Met het oog op de moord op zes miljoen Joden door het naziregime schiet ook die term tekort, maar ‘ontrechting’ past wel bij de vragen over bestuurlijke procedures en keuzes waarover dit onderzoek ook gaat.¹

Ook het gebruik van andere juridische begrippen krijgt in deze context een cynische ondertoon. Een ‘beheerder’ (Verwalter) of ‘bewindvoerder’ (Treuhänder) over het eigendom van een burger zou immers altijd naar eer en

geweten de belangen van deze burger moeten dienen. In zekere zin werden de Joodse eigenaren inderdaad onder curatele geplaatst. Maar het stond de beheerder vrij om het vastgoedbezit te verkopen naar eigen goeddunken. Dat werd zelfs van hem verwacht.

Toch kunnen we er niet omheen om deze termen te gebruiken, om aan te tonen welke juridische constructies de bezetter gebruikte. Zonder deze kennis is namelijk ook het proces van rechtsherstel – met deels dezelfde termen als ‘beheer’ – niet goed te begrijpen. Daarbij kunnen de intenties van ontrechting (en uiteindelijke deportatie) door een onrecht-staat niet genoeg benadrukt worden. Met deze belangrijke kwalificatie hanteren we zo veel mogelijk het begrippenpaar ‘ontrechting’ en ‘onteigening’.

De term ‘collaboratie’ heeft in het Nederlands een vooral negatieve connotatie gekregen van ‘heulen met de vijand en bezetter’. In de vakliteratuur is recent de term ‘bystander’ in opkomst, die in het Nederlands gebrekkig vertaald kan worden als ‘toeschouwer’ – gebrekkig, omdat de bijbetekenis van verwijtbare passiviteit en onverschilligheid ontbreekt. Bestuurders mogen per definitie geen ‘bystanders’ zijn.

Bestuurders hadden de opdracht om het bestuur en daarmee het dagelijks leven van de burgers gaande te houden en om daartoe medewerking te verlenen aan de bezetter. Van de Nederlandse bestuurders werd verwacht dat ze in hun collaboratie de grens trokken bij activiteiten die direct de Duitse oorlogsinspanning dienden. Zulke collaboratie was duidelijk in strijd met de richtlijnen van de Nederlandse regering in ballingschap, maar de richtlijnen voor een vreemde bezetting voorzagen niet in het ondenkbare van de Joden-vervolging. Hier moest een bestuurder zijn eigen morele kompas volgen en geen passieve en onverschillige ‘bystander’ zijn.²

De term ‘bejegening’ is niet zo beladen als ‘collaboratie’, maar laat zich niet zoals de juridische begrippen op basis van wetten en verordeningen definiëren en in formele archiefdocumenten terugvinden. Bejegening van Joodse burgers gaat vooral over de vraag of zij anders werden behandeld dan niet-Joodse burgers. Tegelijk gaat het voor de periode na de bevrijding om coulantie voor Joodse overlevenden en nabestaanden vanuit hun bijzondere slachtofferschap. De archiefbronnen waar we het mee moeten doen, zijn niet het meest geschikt voor deze vraag over bejegening.

De spanning tussen morele oordelen en juridisch-institutionele kaders keert in dit onderzoek steeds terug. Voor de oorlog en tijdens haar ballingschap in Londen had de Nederlandse regering met deze spagaat te maken. Ze gaf haar ambtenarenapparaat de opdracht om het bestuur voort te zetten tijdens een (eventuele) bezetting – in het belang van de Nederlandse bevolking en zoals het oorlogsrecht dat voorschreef. Tegelijk deed ze er met de geallieerden alles aan om Nederland te bevrijden en steun te bieden aan het verzet. Zo vormden de **verordeningen** van de bezetter geldend recht, hoewel de bezetting illegaal was en de verordeningen burgers onrecht aandeden.

Ook bij het naoorlogse rechtsherstel konden de onteigeningen wel ‘nul en nietig’ verklaard worden, maar bij het reconstrueren en ongedaan maken van

Verordeningen waren besluiten van de Duitse Rijkscommissaris. Ze werden per jaar door-ge nummerd, bijvoorbeeld Verordening 154/1941 voor de registratie van vastgoed.

alle gevolgen konden de Nederlandse instanties deels niet anders dan effecten van de Duitse regels als uitgangspunt nemen.

Gebruikte archieven

In ons eigen werk en de rapporten van anderen worden wel twintig verschillende typen archieven gebruikt om de onderzoeksvragen te beantwoorden. Toch biedt geen daarvan een volledig en definitief antwoord. Daar komt bij dat sommige archieven of delen daarvan tijdens de oorlog verloren zijn gegaan, met opzet vernietigd of na de oorlog gereorganiseerd of opgeschoond.

We hebben geprobeerd om de betrouwbaarheid van onze antwoorden te verhogen door verschillende typen archieven te combineren. We onderscheiden hier als hoofdcategorieën 1) politiek-bestuurlijke archieven, 2) administratieve en justitiële archieven en 3) (gedigitaliseerde) kranten.

We zijn enorm geholpen door vaak jarenlang gedetailleerd speurwerk van lokale Joodse organisaties, historische verenigingen en initiatieven voor het leggen van **struikelstenen**. Zij zetten zich nog steeds in om de talloze Joodse slachtoffers hun gezicht en verhaal terug te geven. Zulke lokale initiatieven dragen bij aan het nationale overzicht van het **Joods Monument** en omgekeerd.

Inventarisaties van Joodse inwoners en hun eigendom aan panden en (landbouw)percelen zijn zo volledig mogelijk. Vanzelfsprekend gaan ze over de Joodse inwoners, maar ze noemen – voor zover bekend – ook woonadressen, vaak het laatste adres voor deportatie. Vaak is dat een huurwoning of het adres waar iemand als vluchteling onderdak heeft gevonden. In een kleiner deel van de gevallen gaat het om wooneigendom. Het percentage woningeigenaren verschilt sterk per woonplaats, afhankelijk van bijvoorbeeld de verhouding tussen gevestigde Joodse inwoners en nieuwkomers – zoals vluchtelingen uit het Derde Rijk.

Archiven van politiek en bestuur

De reconstructie van beleidskeuzes, besluiten en hun uitvoering door de gemeente vormt een belangrijk onderdeel van ons onderzoek – belangrijker dan in de meeste rapporten die andere onderzoeksteams maakten voor gemeenten. We deden systematisch onderzoek in de notulen, besluitenlijsten, jaarverslagen en correspondentie van de **gemeenteraad** en het college van B en W van de jaren 1933 tot 1950. Zo hoopten we ook de positie van de Joodse burgers voor de Duitse inval in beeld te krijgen. Daarnaast hebben we gekeken naar de late jaren veertig, omdat burgemeester Van den Toren na een korte periode van schorsing in januari 1946 is ontslagen.

De kwaliteit van deze bestuurlijke verslaglegging verschilt voor de oorlogsjaren sterk van woonplaats tot woonplaats. Ook soortgelijke archieven van de **Commissaris der Provincie** zijn nuttig, vooral omdat daarin de correspondentie met de gemeentebesturen is bewaard. Die kan helpen om een duidelijker beeld te krijgen van hoe een gemeentebestuur in oorlogstijd functioneerde.

Betonnen stenen met een messing plaatje in het trottoir, voor het laatste woonhuis van gedeporteerde Joden, sinds 1992 in heel Europa geplaatst.

Een online monument voor alle slachtoffers van de Jodenvervolgung, met beeldmateriaal en levensverhalen.

In de zomer van 1941 ontbond de bezetter de gemeenteraden en de Provinciale Staten. De volledige bestuurlijke macht kwam in handen van de burgemeesters en de Commissarissen der Provincie.

Zo heette de Commissaris van de Koningin tijdens de bezetting.

Administratieve en justitiële archieven

In dit onderzoek gebruiken we drie soorten administratieve archiefbronnen:

- 1) de administratie van de bezetter, 2) de administratie van reguliere Nederlandse overheidsinstellingen (vooral op gemeenteniveau) en 3) de archieven van bijzondere instellingen voor het rechtsherstel.

Nederlandse archiefvormende instellingen die systematisch informatie verzamelden zijn bijvoorbeeld het Kadaster en de uitvoerende diensten van gemeenten. Bestanden van deze instellingen uit die tijd bestaan vaak niet meer, bijvoorbeeld doordat archieven tientallen jaren later zijn opgeschoond. Waar ze nog wel bestaan, hebben we ze voor dit onderzoek uit tijdsoverwegingen niet systematisch doorzocht. Ondanks digitale toegangen blijft het Kadaster een bron waarvoor veel expertise en tijd nodig is, onder meer door de herindelings- en omnummering van de grondstukken. Waar verdieping noodzakelijk was, hebben we deze archieven doelgericht geraadpleegd.

We mogen niet vergeten dat bestuurlijke besluiten en ambtelijk handelen in schriftelijke archieven altijd zakelijk-formeel of kil overkomen. Het contrast met de tragiek van de Joodse levensverhalen is enorm. Deze formele akten laten maar weinig los over de ‘bejegening’ van Joodse slachtoffers. Een gemeentefunctionaris die via een louche deal een Joods pand in handen kreeg, heeft dat in de regel in de akten niet breed uitgemeten. Omgekeerd zal een ambtenaar die zich tijdens de bezetting inzette voor Joodse burgers dat ook niet hebben opgeschreven. We zijn daarom terughoudend geweest om op basis van een paar indrukken uit deze archieven algemene conclusies te trekken over ‘het gemeentebestuur’ of ‘de gemeentediensten’.

De administraties van de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV) en het Algemeen Nederlandsch Beheer van Onroerende Goederen (ANBO) zijn in delen ondergebracht bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam. Het bekendste onderdeel van de NGV-administratie zijn de achttien Verkaufsbücher (waarvan er één verloren is gegaan). Daarin zijn in de bezettingsjaren ruim 7.500 verkooptransacties van onteigend Joods vastgoed geregistreerd.³

Waar het de gedwongen verkoop van landbouwgrond door Joodse eigenaren (Verordening 102/1941) betreft, zijn de archieven van het Bureau voor de Goedkeuring en Pachtbureaus/Grondkamers relevant. Die instanties hielden daarop toezicht.⁴

Van de **Raad voor het Rechtsherstel**, zoals die na de oorlog is opgebouwd, was vooral het archief van het NBI (Nederlands Beheersinstituut; de uitvoerende dienst van deze raad) voor ons onderzoek relevant. Het is een van de meest omvangrijke collecties in het Nationaal Archief, maar is lang vergeten en verwaarloosd. In het NBI-archief zitten de dossiers op naam van beheerders, collaborateurs en ook van ontrechten en ‘afwezigen’ (vaak zijn dit in de concentratiekampen vermoorde Joden). Deze dossiers geven vaak goed inzicht in de manier waarop overheidsinstellingen – vooral landelijke instellingen – omgingen met daders en slachtoffers. Gemeenten speelden hierin meestal rol.

De in augustus 1945 opgerichte Raad voor het Rechtsherstel was de coördinerende instantie voor het ongedaan maken van de ontrechting van personen en instellingen en het herstel van rechtsverhoudingen.

Ook rechtbankdossiers zijn van belang in dit onderzoek, zowel voor de onteigenings- en rechtsherstelvragen, als voor de vraag over bejegening (maar op heel verschillende manieren). Veel NSB-burgemeesters en andere functionarissen, zoals wethouders, gemeentesecretarissen en politie-commissarissen, moesten na de bevrijding verantwoording afleggen voor een tribunaal van de zogenaamde 'Bijzondere Rechtspleging'.⁵ Deze CABR-dossiers vormen de archivale neerslag van deze processen en vonnissen. Aanvullingen op de CABR-dossiers, zoals ingevulde vragenlijsten en correspondentie, zitten in de regionale archieven. Ook deze bekeken we, om een zo compleet mogelijk beeld te vormen van de Bijzondere Rechtspleging en zuiveringsprocessen.

Uit eerdere onderzoeken weten we dat koop of huur van Joodse panden door functionarissen, of hun betrokkenheid bij de Jodenvervolging in het algemeen, vrijwel nooit een centrale plaats innam in hun proces. De digitale openbaarmaking van deze voorheen beperkt toegankelijke en alleen op persoonsnaam op te vragen CABR-dossiers kwam voor dit onderzoek te laat. De openbaarmaking was gepland voor 1 januari 2025, maar werd op het laatste moment uitgesteld vanwege privacyvraagstukken.

De dossiers van lokale bestuurders en functionarissen uit de Bijzondere Rechtspleging en de zuiveringen per beroepsgroep (bijvoorbeeld voor politieagenten of ambtenaren) hebben we voor Borne uitgebreider onderzocht dan voor eerdere gemeenten. Bij het bekijken van alle documenten in deze dossiers mogen we niet vergeten dat het geen directe bewijsstukken zijn van handelen tijdens de bezetting, maar dat ze de herinneringen en oordelen van getuigen weergeven.

Kranten

Lokale kranten uit de oorlog zijn vrijwel allemaal **gedigitaliseerd**, maar door de censuur van beperkte waarde. In krantenberichten uit de eerste naoorlogse jaren staan verhalen over de behandeling van de Joodse burgers – door medeburgers en door de gemeente, tijdens en na de bezetting. Deze bronnen zijn veel waardevoller. De lokale en regionale kranten uit Overijssel zijn digitaal goed toegankelijk. Dat geldt echter niet voor de *Bornse Courant*; dit archief is nog niet gedigitaliseerd.

Vooraf in de nationale online krantenbank Delpher.

Voor de jaren 1933-1950 hebben we deze krant en andere regionale kranten, zoals het *Dagblad van het Oosten*, grondig doorgezocht met een lange lijst zoektermen over Joodse burgers en de Jodenvervolging. Dit heeft ons geholpen om enige uitspraken te doen over hoe de lokale samenleving en overheden Joodse burgers bejegenden, en hoe ze omgingen met Joodse vluchtelingen uit Duitsland en Polen vanaf Hitlers machtsovername in 1933 tot het begin van de oorlog en tijdens bezetting.

Noten

- ¹ Gerard Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Sdu Uitgevers, 1999); Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005).
- ² Christina Morina en Krijn Thijs red., *Probing the Limits of Categorization: The Bystander in Holocaust History* (New York: Berghahn Books, 2019); Mary Fulbrook, *Bystander Society: Conformity and Complicity in Nazi Germany and the Holocaust* (New York, NY: Oxford University Press, 2023).
- ³ NA, 2.09.16 Inventaris van het dossierarchief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), en van de in beslag genomen administraties, 1945-1967, 532.1-532.7, 536.1-536.9 Verkaufsbücher van de Niederlandische Grundstücksverwaltung.
- ⁴ Maarten-Jan Vos en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces* (Amsterdam: Boom, 2013): Afdeling Grond-en Pachtzaken, (1906) 1935-1964; Joods Cultureel Kwartier, 'Database Joodse landbouwgronden', data.jck.nl/page/aggregation/jhm-literatuur/20110474.
- ⁵ NA, 2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983); Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*.

4. Bejegening van Joodse burgers in Borne

De Joodse gemeenschap in Borne kent een lange geschiedenis. De eerste Joodse inwoner, Isaac Heiman, werd in 1695 geregistreerd. In de eeuwen die volgden bloeide de Joodse gemeenschap op. In 1831 telde Borne 2.579 inwoners, van wie er ongeveer twintig Joods waren. In de volgende tien jaar verdubbelde dat aantal en rond 1899 was zo'n 3 procent van de Bornse bevolking Joods (159 inwoners). De verhoudingen tussen Joodse en niet-Joodse Bornenaren waren voor de oorlog goed. Volgens inwoners die na de oorlog door Jaap Grootenboer zijn geïnterviewd, stond de Joodse gemeenschap midden in het Bornse sociale leven.¹

Een van de bekendste Joodse Bornenaren was Salomon Spanjaard, de grondlegger van de textielfabriek N.V. Stoomspinnerijen en -weverijen S.J. Spanjaard. De fabriek bood duizenden mannen uit Borne en omstreken werkgelegenheid.² De Spanjaards waren rijke burgers en gaven geld aan verschillende Bornse instellingen. Ze waren verantwoordelijk voor de stichting van de Bornse Voetbalvereniging en de Bornse Harmonie.³ Ook bij de Bornse politiek waren zij betrokken; Jacob Spanjaard werd in 1925 gekozen als gemeenteraadslid.

Naast hun rol bij de ontwikkeling van Borne waren de Spanjaards invloedrijk binnen de Joodse gemeenschap. Grondlegger Salomon richtte verschillende instellingen op voor de groeiende groep Joodse Bornenaren. In 1843 werd de Bornse synagoge gesticht: een statig gebouw midden in het centrum. Vlak daarbij werd ongeveer vijftig jaar later een Joodse school gebouwd en in 1935 een ritueel badhuis.⁴

In de jaren dertig groeide de Joodse gemeenschap in Borne door de toestroom van Palestina-pioniers. Deze groep ging in de leer bij boeren, om zich voor te bereiden op hun immigratie naar het toenmalige Palestina.⁵

De Joodse gemeenschap groeide in de 19^e en begin 20ste eeuw uit tot een belangrijk, invloedrijk deel van de bevolking. Of er onderhuidse spanningen waren tussen inwoners, weten we niet. Concrete voorbeelden van antisemitische uitingen zijn voor de oorlog in elk geval niet te vinden – de onenigheid tussen de katholieken en de protestanten was veel duidelijker.⁶ Joodse burgers deden mee aan het bedrijfs- en verenigingsleven en werden grotendeels omarmd door de andere Bornenaren, ook al bleven ze een aparte groep.

Vluchtelingen

Na de machtsovername van Hitler in Duitsland (1933) zochten Joodse vluchtelingen steeds vaker onderdak in Nederland. Door de toenmalige Neder-

landse Vreemdelingenwet konden deze vluchtelingen in eerste instantie makkelijk emigreren. Maar toen in de loop van de jaren dertig een steeds grotere groep onderdak zocht, verscherpte de regering deze regels.⁷ Om geld in te verzamelen voor opvang, zetten lokale vluchtelingencomités verschillende acties op. Zo stond op 3 december 1938 in de *Bornsche Courant* een aankondiging voor een collecte ‘voor vluchtelingen van redenen van geloof of ras’.⁸

‘Als door het gehele land een huivering van leedwezen gaat om al die vluchtelingen, die uit de nabuurstaat moeten vluchten, dan komt de goede offervaardigheid van ons Nederland tot uiting.’⁹

Ook Borne kreeg verzoeken om vluchtelingen op te nemen. Vanwege de verscherpte maatregelen en de grote toestroom werd het steeds moeilijker een verblijfsvergunning te krijgen. In het Bornse gemeentearchief zijn verschillende brieven te vinden van Joodse vluchtelingen die asiel aanvroegen.

Een van deze vluchtelingen was weduwe Klara Herz. Op 27 maart 1939 stuurde de gemeentepolitie een brief naar de burgemeester over de ‘vreemdelinge’ weduwe Herz. Klara was al negen jaar weduwe en voorzag in haar onderhoud door te handelen in thee en koffie. De gemeenteveldwachter rapporteerde dat ze kon worden opgevangen door het gezin van de weduwe Zilversmit, bestaande uit twee personen. Hij raadde aan om Herz daarvoor om een bijdrage te vragen, aangezien Zilversmit maar net genoeg verdiende om zichzelf en haar kind te onderhouden.

Ook Albert Sachs vestigde zich in Borne. Zijn vrouw, Emma Jacobs, was in Borne opgegroeid. In de brief van het Gerechtshof Arnhem lezen we welke voorwaarde aan de vestiging van het gezin Sachs werd gesteld:

‘(...) De Minister van Justitie heeft beslist, dat aan genoemden vreemdeling met zijn echtgenote en kind voorlopig verblijf in Nederland kan worden toegestaan, mits zij niet ten laste zullen komen van de openbare kas, in het bezit blijven van geldige papieren en mits geen verdere familieleden van het gezin Albert Sachs van vreemde nationaliteit zullen trachten zich in ons land te vestigen.’¹⁰

Albert Sachs begon in Borne een horlogemakerij. Hij was geen vastgoed-bezitter, zo blijkt uit correspondentie tussen **Omnia** en burgemeester Jan van den Toren. Sachs’ bedrijf werd in december 1943 door de nazi’s geliquideerd en de inventaris werd gestolen.

Op 3 september 1942 werd Albert Sachs samen met dertien andere mannen naar werkverruimingskamp **Overbroek** in Gelderland gedeporteerd. Uit correspondentie tussen de politie en de burgemeester bleek dat zijn vrouw Emma en dochter Friedl Sachs in Borne waren achtergebleven wegens ziekte. Maar op 2 oktober 1942 werden zij door de politie opgepakt en per auto naar overgangskamp Westerbork gebracht. Emma werd naar Auschwitz gedeporteerd en is daar vermoord. Hoe Albert stierf is onbekend. Friedl overleefde de oorlog, als enige van het gezin. Zij schreef haar ervaringen

Omnia was een Duitse organisatie die tijdens de Duitse bezetting van Nederland in de Tweede Wereldoorlog Joodse ondernemingen liquideerde. De opbrengst werd geboekt bij Lippmann, Rosenthal & Co. (de Liro-bank) in Amsterdam.

Vanaf januari 1942 werden er werklozen gedeporteerd naar het werkverruimingskamp Overbroek, gelegen tussen Kesteren en Ochten. Van eind augustus tot oktober dat jaar komen daar tientallen Joodse dwangarbeiders bij. Daarna werd het kamp in gebruik genomen als werkkamp van de Nederlandse Arbeidsdienst.

op in brieven. Zo deelde ze dat ze als 15-jarige in een munitiefabriek moest werken. En dat de herinneringen aan mensen die in de kampen werden doodgeschoten, opgehangen, verbrand of vergast haar nooit meer loslieten.¹¹

Het gemeentebestuur

Op 14 juni 1940 richtte burgemeester Petrus Antonius Schaepman zich tijdens een raadsvergadering tot de Bornenaren:

*'Het is nauwelijks een maand geleden dat de oorlog over ons land is gekomen. Met diep leedwezen gedenken wij allen, die bij de uitoefening van hun plicht voor ons dierbaar vaderland zijn gevallen. Wij begrijpen het leed en de rouw hunner nabestaanden. God geve hen de kracht dit leed te kunnen dragen.'*¹²

Schaepman was lange tijd van zijn post geweest wegens ziekte. In zijn afwezigheid werd Nederland bezet door nazi-Duitsland. Hij probeerde zijn gemeentegenoten moed in te praten na de korte strijd die Nederland tot aan de overgave tegen de bezetter voerde – de strijd die ook jonge Bornenaren het leven had gekost. De gemeente was op dat moment vaak het enige directe contact dat de Bornenaren met het oude bestel hadden; de regering en de koningin waren al voor de Nederlandse overgave naar Engeland gevlucht en spraken hun landgenoten toe via de radio.

Burgemeester Schaepman moest kort na zijn speech van 14 juni wegens ziekte weer afstand doen van het burgemeesterschap. Wethouders H. Schabbink en J.A. van Zandvoort, gemeentesecretaris P. Hoppe en de zittende gemeenteraadsleden bleven op hun plek, maar het werk van de gemeente werd steeds lastiger.

In de zomer van 1941 sloeg de situatie volledig om. Het **Leidersbeginsel** werd ingevoerd en de gemeenteraad werd ontbonden. De burgemeester kreeg het volledige lokale gezag in handen, de controlerende macht werd ongeldig verklaard en de wethouders werden verlaagd tot adviseurs van de burgemeester.

Ondertussen waren verschillende anti-Joodse maatregelen ingesteld en kwamen de deportaties van Joodse burgers in de zomer van 1942 op gang. In de bewaarde verslagen van de gemeenteraad is hierover weinig terug te vinden. Wel maakte men melding van het opstappen van het Joodse gemeenteraadslid Jacob Spanjaard, op 18 januari 1941. Hij was al jaren betrokken bij het gemeentebestuur en het is onduidelijk of Spanjaard zelf ontslag nam of dat hij onvrijwillig moest stoppen.¹³ In mei 1941 gaf de bezetter opdracht om alle Joodse ambtenaren in heel Nederland te ontslaan. In Borne waren op dat moment geen Joodse ambtenaren in dienst.

De nazi's gingen uit van politiek leiderschap zonder controle door een democratisch gekozen parlement. Toegepast op lokaal niveau gaf dit leidersbeginsel alle politieke macht aan de burgemeester, zonder gemeenteraad.

Burgemeester Schaepman werd in oktober 1941 vervangen door waarnemend burgemeester Gerhard Egbert Klein Nagelvoort. Klein Nagelvoort was een nazisymphathisant en NSB'er, bleek onder meer uit zijn verklaringen in zijn zuiveringsdossier in het NIOD-archief.¹⁴ Een van zijn eerste acties

als burgemeester was het veranderen van straatnamen. Zo kreeg de Wilhelminastraat als nieuwe naam Christoffer Scheelestraat – Scheele was een bekende Bornenaar uit de 17^e eeuw.¹⁵ En het Spanjaardsplein veranderde in Peter Tonplein, naar een bekende SA'er die door een politiekogel werd gedood bij straatrellen tijdens een optocht van de Nationale Jeugdstorm.¹⁶ Straatnamen die verwezen naar Joodse Nederlanders of naar leden van het koninklijk huis werden in heel Nederland in opdracht van de bezetter vervangen, maar de vernoeming naar een nationaalsocialistische 'martelaar' is opmerkelijk.

Klein Nagelvoort bleef maar kort waarnemend burgemeester. Hij werd na vier maanden – volgens ingewijden wegens wanbeleid – ontslagen omdat hij uit de NSB was gezet.¹⁷

Gemeentesecretaris Hoppe en wethouders Zandvoort en Schabbink moest uiteindelijk onderduiken vanwege zijn banden met het verzet en was werden na het aantreden van Klein Nagelvoort ontslagen. In oktober 1942 dook Schabbink onder vanwege zijn contact met het verzet en zijn betrokkenheid bij de **april-mei staking** van 1943. Ook ambtenaar Catherinus Gerhardus Maria (Gé) van Riel moest onderduiken vanwege zijn betrokkenheid bij het verzet.¹⁸

De nieuwe gemeentesecretaris Antko Dik volgde Klein Nagelvoort in februari 1942 op als waarnemend burgemeester. Tijdens zijn burgemeesterschap werden veel anti-Joodse maatregelen ingevoerd en kwamen de deportaties op gang. In oktober 1943 werd Dik opgevolgd door Jan van den Toren, een ambtenaar uit Almelo. Hij werd benoemd door secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Karel Johannes Frederiks en bleef tot het einde van de oorlog burgemeester. Dik en Van den Toren waren allebei geen NSB'ers. Wel hadden zij ambtelijk-bestuurlijke ervaring.

Anti-Joodse maatregelen in gemeente Borne

De nazi's voerden vanaf eind 1940 allerlei anti-Joodse maatregelen in die het leven van Joden in Nederland steeds moeilijker maakten en waardoor zij op steeds minder plekken welkom waren. Verschillende Bornenaren betreurden de invoering van deze maatregelen. ULO-hoofd A. Lambo schreef in zijn dagboek dat zijn personeel werd gevraagd om **de ariërverklaring** te ondertekenen. En in het dagboek van godsdienstonderwijzer en predikant A. Dubbeldam valt te lezen dat de positie van de Bornse Joden steeds onzekerder en zorgelijker werd: 'Het antisemitisme der nazi's verloochent zich ook hier niet en behalve propagering van ras- en bloedtheorieën, komen er maatregelen tegen de Israëlieten.'¹⁹

In het (naoorlogse) Bornse gemeentearchiefdossier 507 zijn na de oorlog documenten gebundeld over maatregelen tegen Joodse inwoners. Hierin is veel te vinden over de invoering van de Duitse verordeningen. Zo werd Leonard Spanjaard op 18 april 1941 uit zijn functie gezet van voorzitter van de Bornse Bouwvereniging. Spanjaard was eerder al ontslagen als directeur van zijn eigen familiebedrijf Stoomspinnerijen en -weverijen S.J. Spanjaard.

Een ander archiefstuk waarin iets staat over de bejegening van Joodse burgers is een brief van 23 mei 1941, van NSB'er H.M. Vosmeijer aan de

De *sturmbteilung* (SA) is begonnen als knokploeg voor de nazipartij NSDAP en groeide uit tot een paramilitaire organisatie.

Begin 1943 worden tienduizenden jonge Nederlandse mannen opgeroepen voor de Arbeitseinsatz; ze moeten dwangarbeid verrichten in Duitsland. In het voorjaar van datzelfde jaar wordt er hiertegen geprotesteerd: duizenden fabrieksarbeiders in Hengelo leggen hun werk neer. De staking verspreidde zich als een olievlek door heel Nederland. De actie wordt brutaal neergeslagen door de bezetter; veel van de stakers worden standrechtelijk geëxecuteerd of gedeporteerd.

Vanaf 1940 moesten ambtenaren en later ook medewerkers van bedrijven en instellingen verplicht een formulier invullen waarin werd gevraagd naar afstamming en eventuele Joodse grootouders. Joodse medewerkers werden ontslagen.

burgemeester. Hierin schreef hij over het directeurschap van Karel van Gelder bij de Bornse Harmonie. Vosmeijer meende dat Van Gelder niet over de juiste (muzikale) capaciteiten beschikte om harmoniedirecteur en -dirigent te blijven. Bovendien was hij een Joodse burger en daarom sowieso bijzonder ongeschikt, volgens Vosmeijer. Locoburgemeester en wethouder H. Schabbink reageerde vastbesloten op Vosmeijers brief: 'Mij is geen wetsbepaling bekend, die het optreden van den Heer van Gelder als dirigent kan beletten. De muzikale capaciteiten van genoemden Heer kan ik niet beoordelen.' Schabbink had banden met het verzet, wat zijn houding deels kan verklaren.²⁰

Joodse kinderen mochten vanaf 1 september 1941 niet meer naar reguliere scholen. Ook werd scholen gevraagd om een lijst van Joodse leerlingen aan de gemeente te geven. Uit een nogal stekelige briefwisseling tussen Schabbink en de Bornse Schoolvereniging, eind augustus, begin september 1941, bleek dat zij ruzieden over wie deze gegevens had. Het schoolbestuur zei dat het de uitgebreide gegevens van de kinderen niet had en vroeg of het gemeentebestuur daarvoor niet beter in het gemeenteregister kon kijken. Uiteindelijk kwam men tot de conclusie dat er vier 'voljoodse' leerlingen waren: S. Zilvermit, J. Lievendag, H.S. Cousin en K. van Gelder. Zij waren niet meer welkom. Blijkbaar voerde de gemeente deze Duitse verordening plichtsgetrouw uit.

Inbeheername, onteigening en rechtsherstel

Behalve dat Joodse burgers werden uitgesloten uit het sociale leven, brokkelde ook hun economische vrijheid af. Met een serie verordeningen werd de roof van hun bezittingen systematisch georganiseerd. De eerste maatregel was gericht op het bedrijfsleven: vanaf oktober 1940 raakten Joodse burgers hun bedrijven kwijt. De bezetter stelde een bewindvoerder aan die de bedrijven ophief of verkocht. In mei 1941 werd in Verordening 121/1941 bepaald dat Joodse eigenaren van landbouwgrond hun bezittingen moesten laten registreren en vóór 1 september 1941 moesten verkopen aan een niet-Joodse eigenaar.

Op 8 augustus 1941 werd ook persoonlijk eigendom aangetast. De invoering van de eerste Liro-verordening 148/1941 verplichtte Joodse burgers om hun geldvermogen onder te brengen bij Lippmann, Rosenthal & Co (**Liro**) en de Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt (VVRA). Deze roofbanken stortten het geld op rekeningen waar de Joodse eigenaren niet bij konden. Duizenden Joodse burgers verloren zo hun vermogen en konden steeds slechter in hun levensonderhoud voorzien, ook omdat ze door de verdrijving van Joden en Joodse invloeden uit het bedrijfsleven vaak waren ontslagen.

Huisraad

Ook de huisraad van Joodse inwoners werd door de bezetter geroofd. In de zomer van 1942, toen de deportaties in volle gang waren, werden naast kunst en waardepapieren ook Joodse huizen en inboedels in beslag genomen.

De Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (**ERR**), die sinds het begin van de oorlog was belast met het roven van kostbaarheden van Joodse herkomst zoals kunst en boeken, kreeg als taak om de inboedels van Joodse burgers te

Een instantie van de bezetter die de naam gebruikte van het Joodse bankhuis Lippmann, Rosenthal en Co. De Liro deed dienst als bewaardepot en verkoopkantoor van geroofd Joods eigendom.

De Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg was opgericht door nazi-prominent Alfred Rosenberg. In eerste instantie hield de organisatie zich bezig met de roof van kunst(voorwerpen), bijzondere boeken en religieuze objecten. In het begin van 1942 zou de organisatie zich ook gaan bezighouden met de roof van huisraad door het intreden van de Möbel-Aktion.

roven. Deze instelling bestond uit verschillende afdelingen, verspreid over Nederland. Samen met lokale politieagenten zorgde de organisatie ervoor dat de huisraad tot in detail werd onderzocht en vastgelegd, en dat burens of omstanders geen spullen konden stelen. Daarbij was speciale aandacht voor huisraad met (financiële) waarde. Voorwerpen die geen bijzondere waarde hadden, beschreef men eenvoudig als ‘waardeloze spullen’. Nadat alle spullen onderzocht waren, vervoerden (lokale) verhuizers de bezittingen naar opslagplaatsen. Daarna werd een groot deel van de huisraad met de trein of de boot naar Duitsland gebracht. Daar kwamen de Joodse bezittingen terecht bij families die hun huis en inboedel door bombardementen waren verloren.²¹

In het Bornse gemeentearchief is het verhaal van deze grootschalige roof tot in detail op papier terug te vinden, bijvoorbeeld op facturen van P. Hensen en A.G. Timmerman. In 1942 en 1943 vervoerden deze verhuisfirma's huisraad, rijwielen en winkelvoorraad naar opslagplaatsen. De gemeente moest zelf voor de kosten opdraaien, blijkt uit verschillende rekeningen voor het vervoer van ‘Jodenmeubelen’ die zijn goedgekeurd door de burgemeester en wethouders. Deze voorwerpen kwamen terecht op plekken die voor dit doel als opslagplaats werden ingericht. Het gemeentehuis was een van die opslagplaatsen, weten we uit correspondentie tussen de burgemeester en de bezetter. En de synagoge aan de Ennekerdijk 17 diende als bewaarplaats voor in beslag genomen radio's. De bezetter toonde zich wel bezorgd over de manier waarop de spullen waren opgeslagen. Op 13 april 1943 stuurde de Commissaris der Provincie de burgemeester een brief om te vragen of de spullen zich in een afgesloten ruimte bevonden. De burgemeester liet meteen weten dat de meubels uit de ‘ontruimde jodenwoningen (...) zijn opgeslagen in behoorlijk afgesloten ruimten.’²²

Na de oorlog zijn veel van deze bezittingen nooit meer terechtgekomen bij hun oorspronkelijke eigenaars. De gebruiksvoorwerpen waren niet veel geld waard en werden na gebruik door Duitse families zeer waarschijnlijk weggegooid. Ook waren de beschrijvingen van de ERR te vaag om de spullen terug te vinden; het ging vaak om een lamp, een stoel of een bank. Uit correspondentie tussen de **Schade-Enquête Commissie** en verschillende ambtenaren van na de oorlog bleek dat de spullen inderdaad nooit teruggevonden zijn.

Een van de brieven over de vergoeding voor de roof van bezittingen is van F.P. Mulder. Hij stelde dat er in 1943 ‘een partij ondergoed’ van zijn zwager Johan Spanjaard zou zijn verkocht aan Duitse officieren. Waarnemend burgemeester Antko Dik verklaarde later dat hij deze ‘textielgoederen’ tegen zijn zin in had moeten verkopen aan Oberleutenant Wüscher. Die dwong Dik tot de verkoop, waarna hij het geld heeft weggestopt, met ‘de bedoeling om na de bevrijding te kunnen aantonen, waar een gedeelte, zij het dan ook een zeer klein gedeelte, van de goederen in genoemde villa aanwezig waren en verdonkeremaand zijn.’ Het is niet bekend of dit geld ook echt is gevonden.²³

De Schade-Enquête Commissie was verantwoordelijk voor de registratie, het onderzoek en de taxatie van oorlogsschade.

Vastgoed

Volgens hetzelfde patroon van registratie, beheer en onteigening nam de bezetter het vastgoedbezit van Joodse burgers af. Verordening 154/1941 (augustus 1941) dwong hen om hun onroerend zaken (grond en gebouwen) en de hypotheken die zij privé aan anderen hadden verstrekt, te laten registreren bij de NGV. Voor dat vastgoed stelde de NGV beheerders aan. Meestal waren dat grotere organisaties die de opdracht kregen om deze panden te verkopen. De belangrijkste waren Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen (ANBO), Nobiscum en Everout. Sommige Joodse huiseigenaren werden gedwongen te verhuizen op het moment dat hun woonhuis in beheer werd genomen. Anderen mochten er blijven wonen, maar moesten betalen voor wat tot dan toe hun eigendom was geweest. Zolang het pand niet werd verkocht, bleef het op naam staan van de Joodse eigenaar.

De meeste Joodse Bornenaren waren geen huiseigenaar, maar hadden een huurwoning. Veel Joodse arbeiders van de fabriek Spanjaard huurden een arbeidershuis in de buurt van de fabriek. Die panden waren in het bezit van de NV Spanjaard. Uit ons onderzoek is gebleken dat 42 percelen en panden die eigendom waren van Joodse burgers, in opdracht van de bezetter in beheer genomen zijn. Van die 42 percelen en panden werden er 29 niet verkocht en 13 wel. De gemeente heeft zelf geen panden gekocht.

Wel hebben we in het gemeentearchief een brief gevonden waarin de waarnemend burgemeester Antko Dik aan de ERR vroeg of een marechaussee en een controleur bij het 'rationeringsambt' (tijdelijk) in bepaalde ontruimde Joodse woningen terechtkonden.²⁴ De Rijkscommissaris keurde dit verzoek goed, op voorwaarde dat eerst alle bezittingen uit de woningen werden gehaald. Ook op andere plaatsen in Nederland zien we dat een burgemeester de verhuur van leegstaande Joodse woningen probeerde te beïnvloeden; de woningnood was hoog.

Na de oorlog vond uiteindelijk rechtsherstel plaats voor alle gevallen van onteigening en doorverkoop door de bezetter. Het huis werd teruggegeven aan de oorspronkelijke eigenaar of zijn nabestaande, tenzij de partijen tijdens het proces van rechtsherstel tot een andere beslissing kwamen. In Borne zijn 42 panden van Joodse burgers in handen gekomen van Duitse instanties (zoals de NGV of de ANBO), maar een groot deel daarvan (29 panden) is nooit doorverkocht.

De gemeenteraad besteedde een paar keer aandacht aan het rechtsherstel van Joods vastgoed. Zo werd in de vergadering van 14 november 1945 gesproken over een 'gecompliceerde kwestie'. Dat ging over een villa van Joodse eigenaars die tijdens de oorlog werd gekocht door een NSB'er. Over het proces van rechtsherstel merkte waarnemend burgemeester en raadsvoorzitter Kauffmann het volgende op:

‘Het is hier dus een kwestie van afwachten. Echter heeft deze aangelegenheid zijn [van de heer Bos] volle aandacht. Met vele omstandigheden moet men hieromtrent rekening houden en de moeilijkheden, die zich hierbij voordoen, kunnen niet altijd even gemakkelijk worden opgelost.’²⁵

In andere gemeenten werden deze kwesties van Joods rechtsherstel bijna nooit besproken, dus zelfs deze korte bespreking in de raad is opvallend. Het proces van rechtsherstel liep overigens niet via de gemeente maar was een landelijke kwestie, in handen van NBI en de Raad voor het Rechtsherstel.

Ten minste een van de panden van Isaïc Spanjaard werd waarschijnlijk verkocht aan iemand die hij kende. Zo werd Stationsstraat 72 (tegenwoordig Fleminghof 1) in 1944 verkocht aan zijn buurman Willem Meijling – maar een deel van de tuin bleef eigendom van Spanjaard. Het is mogelijk dat de verkoop na de oorlog officieel is gemaakt. Rechtsherstel vond plaats, maar het pand (dat in 1960 is gesloopt) bleef eigendom van Meijling. Mogelijk hadden de oorlogskoper en de Joodse eigenaar een goede relatie en hadden de nabestaanden na de oorlog geen behoefte om het pand weer in bezit te krijgen, bijvoorbeeld omdat ze er niet zelf wilden gaan wonen. In zo’n geval vond er financieel rechtsherstel plaats. De Joodse eigenaar kreeg het pand niet weer in bezit, maar kreeg een bedrag betaald dat paste bij de prijs die na de oorlog voor het pand zou moeten worden betaald.²⁶

Een andere opvallende kwestie is het rechtsherstel voor de textielzaak met woonhuis aan de Almelooschestraat van David van Gelder. David overleefde de oorlog niet. Zijn zoon Jacob en zijn vrouw Eva Pels keerden wel naar Borne terug. Jacob erfde na de oorlog het pand van zijn vader, maar naar eigen zeggen moest hij de geliefde winkel van zijn vader verkopen door een belastingsschuld van meer dan 10.000 gulden.²⁷ Uit dossiers van het Nederlands Beheersinstituut in het Nationaal Archief bleek dat de woning belast was met een hypotheek van 10.000 gulden. Ook moesten reparaties aan het pand gedaan worden die Van Gelder niet kon betalen. Daarom ging hij over tot verkoop.²⁸

In de geraadpleegde archiefstukken hebben we geen aanwijzingen gevonden van naheffingen op gemeentelijke belastingen. Wel weten we uit voorgaande onderzoeken dat openstaande belastingaanslagen in heel Nederland na de oorlog vaak alsnog betaald werden. De rekening kwam dan ten laste van de Joodse ontrechten of hun nabestaanden.

Verzet

Voor zover we kunnen nagaan, voerde gemeente Borne alle anti-Joodse maatregelen van de bezetter uit. Uit de archiefstukken kwam al snel het beeld naar voren dat de ambtenaren gehoorzaam meewerkten aan de Jodenvervolgning. Maar in werkelijkheid ging het anders. De gemeente stond namelijk voor een dilemma: óf de orders van de nazi’s negeren met het risico

op ontslag en bestraffing óf de maatregelen uitvoeren en tegen de principes van de rechtstaat ingaan.

Ook in andere keuzes tussen meewerken en weigeren moest de burgemeester in de praktijk vooral afgaan op zijn eigen geweten. Bovendien: ontslag zou betekenen dat er een NSB-burgemeester werd aangesteld. Dan zouden we nog minder voor de bevolking kunnen doen, oordeelden veel burgemeesters, wethouders en ambtenaren. Het was dus vaak kiezen tussen twee kwaden. Bovendien moesten overheidsfunctionarissen zich houden aan de zogenaamde *Aanwijzingen* – een document uit 1937 van de Nederlandse regering met regels en afspraken voor tijdens een buitenlandse inval en bezetting. De strekking ervan was dat ambtenaren en bestuurders op hun plek moesten blijven en het land zo goed mogelijk moesten leiden. Elke burgemeester beschikte in mei 1940 over de *Aanwijzingen*, maar de nationaal-socialistische Jodenvervolging was hierin niet voorzien.

Verschillende medewerkers van de gemeente sloten zich uiteindelijk aan bij het verzet. Ambtenaar en KVP-politicus Gé van Riel is een van de bekendste verzetsstrijders van Borne. Hij werkte voor en tijdens de oorlog voor de gemeentesecretarie, maar moest onderduiken omdat hij betrokken was bij een paar verzetsorganisaties en daar ook een leidinggevende rol had, zoals bij de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO), Landelijke knokploegen (LKP), Pilotenhulp en de Ordedienst (OD). Na de oorlog verklaarde Van Riel tegenover de zuiveringscommissie dat hij geen steun had gekregen van de burgemeesters in oorlogstijd. Zo had Jan van den Toren hem in groot gevaar gebracht door hem te vragen om zijn werk weer op te pakken – hij zou zich snel moeten melden op het gemeentehuis. Van Riel weigerde dat, omdat hij wist dat hij dan meteen in handen van de bezetter zou vallen. Ambtenaar Petrus Nicolaas Augustus (Piet) van Dijk, die ook betrokken was geweest bij het verzet, steunde Van Riel. Van den Toren werd hiervoor uiteindelijk niet beschuldigd.²⁹

Politie

Als kleine gemeente had Borne geen eigen politie; de rijksveldwachters (later marechaussee) uit Almelo namen deze taak op zich. Er is dan ook geen politiearchief in Borne en de dag-, nacht- en maandrapporten zijn voor het grootste deel onvindbaar. We vonden in het Bornse Gemeentearchief wel een aantal maandrapporten in het dossier 'Rapporten toestand in gemeente 1940-1945'. Deze rapporten zijn gemaakt voor de procureur-generaal van Arnhem. De politieagenten schreven hierin bijna niets over de anti-Joodse maatregelen of hoe het met de Joodse inwoners ging. Af en toe werd iets gezegd over gevluchte of ondergedoken Joodse burgers in Borne. Ook werd op 2 december 1941 gemeld dat drie Duitse Joden waren gevlucht. Hun verblijfplaats was onbekend.

Behalve in dit dossier zijn sporen van de politie terug te vinden in verschillende archiefdossiers over de Jodenvervolging. Zo kreeg de politie

in Borne orders om anti-Joodse maatregelen uit te voeren. We vonden bijvoorbeeld bevelen en verzoeken van de gewestelijk politiepresident. Zo beschreef de politiepresident in een brief van 17 april 1943 hoe moest worden omgegaan met Joodse burgers die (tijdelijk) waren vrijgesteld van deportaties. En dat de huissleutels van weggevoerde Joodse burgers moesten worden ingeleverd bij de politie om te voorkomen dat de huisraad gestolen werd.³⁰

We zijn er niet zeker van dat zulke instructies altijd werden uitgevoerd. De documenten die er nog zijn, maken dit niet altijd duidelijk. In dossier 507 over anti-Joodse maatregelen komt de politie meerdere keren voor. Er werden brieven geschreven met de burgemeester over het beheer en de toewijzing van Joods vastgoed (aan huurders). Ook werd de politie geïnformeerd over de algemene verordeningen. Uit de zuiveringsdossiers in het Nationaal Archief van zes marechaussees naar wie na de oorlog onderzoek is gedaan, kunnen we opmaken dat volgens de zuiveringscommissie verschillende Bornse onderduikers door de politie werden verraden. Ook werkte de politie mee aan arrestaties van verzetsmensen.

De politie werkte mee aan de deportatie van Joodse burgers uit Borne. Dit blijkt onder meer uit lijsten van Joodse burgers die door de politie zijn opgehaald en naar de procureur-generaal in Arnhem zijn gebracht. Op 2 oktober 1942 stuurde de burgemeester van Borne een lijst met de namen van tien Joodse burgers die daarna door de politie zijn opgehaald.³¹

Een andere opvallende kwestie lazen we in een brief van Opperluitenant Wilhelm Willink aan de burgemeester. Op 12 april 1942 schreef hij dat een Joodse vrouw en haar dochter, Emma Lievendag-Cohen en Rosa Lievendag, door de Bornse politie – en waarschijnlijk in overleg met de Sicherheitspolizei (SD) – met een autobus vanuit Borne naar Westerbork waren vervoerd. Nog geen jaar later werden zij vermoord in Auschwitz.

Inlichtingendienst van
Nazi-Duitsland.

Willink schreef in zijn brief ook nog over Joseph Hes, zijn vrouw Jetchen Honij en hun dochter Clara Hes. Met een reisvergunning op zak was het gezin naar Amsterdam vertrokken. Dit gebeurde in de eerste helft van 1942 wel vaker: Joodse burgers werden (gedwongen) 'geëvacueerd' naar Amsterdam en kwamen daar in speciale wijken te wonen. Van de familie Hes zou Clara als enige de oorlog overleven.

Behalve deze twee deportaties schreef opperluitenant Willink ook: 'alle vorige Joden die hier woonachtig waren hebben een reisvergunning aangevraagd naar Vught en zijn allen voor zover bekend vertrokken naar Vught (...)'.³² De burgemeester stuurde de informatie over de deportatie van deze Joodse burgers door aan de Gewestelijk Politiepresident.

Op 9 oktober 1942 werden een vrouw en een kind, die door ziekte in Borne waren achtergebleven, alsnog met de auto naar Westerbork vervoerd. Even later vroeg de burgemeester in een brief aan de bevelhebber van de SD om een vergoeding voor de benzinekosten van dertig gulden.³³

Na de bevrijding

Een groot deel van de Joodse gemeenschap keerde na de bevrijding niet terug naar Borne. Van de 115 Joodse Bornenaren stierven er 4 tijdens de oorlog in Borne; 73 van hen werden vermoord in concentratiekampen. Een derde van de Joodse inwoners van Borne overleefde de oorlog. Het lokale verzetsnetwerk had een groot deel van hen tijdens de oorlog opgevangen en voor hen een onderduikplek gevonden.

Op 14 november 1945 kwam de gemeenteraad weer bijeen. Tijdens deze vergadering werd Schabbink weer als wethouder benoemd. Zandvoort zag af van een nieuwe termijn als wethouder. Hij werd bedankt voor ‘alles wat hij in het belang van den gemeente heeft gedaan.’³⁴ Eind 1946 werd een nieuwe burgemeester gekozen: H.B.A. Kaufmann.³⁵ In zijn eerste speech blikte hij terug op de voorbije jaren:

‘De jaren van onderdrukking en ontzaglijk lijden zijn voorbij, de jaren waarin van eenige opbouw geen sprake kon zijn. De eerste tijd na de bevrijding was buitengewoon moeilijk en ik dank de plaatsvervangende Burgemeesters voor al hetgeen zij, onder zoo buitengewoon moeilijke omstandigheden voor Borne hebben gedaan.’³⁶

Ook bedankte hij de heer Schaepman. Als opvolger van ‘den zo sympathieken en bekwamen burgemeester (...) wacht hem een zware taak’, zei hij.

In de naoorlogse gemeenteraad was weinig aandacht voor de Jodenvervolging. In de notulen van de gemeenteraadsvergaderingen werd alleen het rechtsherstel van Joods bezit besproken, zoals voor de Joodse villa dat we eerder bespraken. In de vergaderingen van B&W kwam de Joodse gemeenschap maar twee keer voor. In april 1946 hamerde men erop dat bij het organiseren van een paardenmarkt ook rekening moest worden gehouden met Israëlitische feestdagen.³⁷ En in januari 1947 werd gesproken over een collecte voor het Joodse kind. Verder kwam de verkoop van huizen van Joodse Bornenaren aan bod. Er was toen al rechtsherstel geweest, maar de Joodse eigenaren en/of nabestaanden hadden verschillende redenen om de panden toch door te verkopen.³⁸

Ook tijdens herdenkingen was in Borne tot de jaren zeventig weinig aandacht voor het leed van de Joodse inwoners – iets wat we in het hele land zien. Pas vanaf eind jaren zestig werd de Jodenvervolging langzaam onderdeel van de Nederlandse herdenkingscultuur. Daarvoor hield men vast aan de *verzetsmythe*: het niet kloppende idee dat de meeste Nederlanders op een bepaalde manier het verzet hadden gesteund.

In 1951 werd in Borne een Joods monument opgericht met de namen van de 72 Joodse inwoners die in concentratiekampen omkwamen. Dit monument is niet openbaar toegankelijk, maar staat op de Joodse begraafplaats. Joodse monumenten werden in deze tijd wel vaker op privéterrein opgericht; de overheid voelde weinig voor zulke monumenten in de openbare ruimte.³⁹

Na de jaren zestig zijn er een aantal belangrijke monumenten voor de slachtoffers van de Holocaust in Borne opgericht, waaronder de struikelstenen. Borne was in 2007 de eerste gemeente in Nederland waar ze werden gelegd.

Oorlogsschade

In de eerste twintig jaar na de oorlog had het gemeentebestuur van Borne, net als veel andere gemeenten in Nederland, vooral oog voor de wederopbouw. Gemeenten konden in de jaren vijftig bij het ministerie van Financiën een vergoeding voor oorlogsschade aanvragen – ook voor kosten die ze hadden gemaakt voor de deportaties van Joodse burgers. In het NIOD-archief zit een lijst van tweehonderd gemeenten die hun kosten voor deportaties terugvroegen met het formulier van het ministerie van Financiën. Er was ruim 150.000 gulden vrijgemaakt om deze schade te vergoeden. Gemeente Borne staat ook op de lijst en vroeg in 1950 om een bedrag van 227 gulden.⁴⁰

Noten

- ¹ GB, 011 Collectie Jaap Grootenboer, 15, Overzicht van in 1850 in Borne woonachtige joodse ingezetenen, vergeleken met in 1930 in Borne woonachtige joden, ingetekend op de kadastrale kaart van 1830; GB, 011, 16, Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Borne; Collectie Overijssel (CO), 1677, 43GD02101A, Eerste deel van het vraaggesprek met bewoners van Borne over hun verhouding met de Joodse medebewoners, 1980; Evertzen en Grootenboer, *Stolpersteine in Borne*, 28-29, 33.
- ² Marianka Spanjaard en Paul Denekamp *Verweven met Twente. De joodse fabrikanten-familie*. (Zutphen: Walburg Pers, 2011), 42.
- ³ Spanjaard en Denekamp, *Verweven met Twente*, 96; GB, 002, 7-9 Notulen van de openbare vergaderingen van de raad 1938-1946.
- ⁴ Spanjaard en Denekamp, *Verweven met Twente*, 22.
- ⁵ Jacques Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940-1945* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1968), 448.
- ⁶ Evertzen en Grootenboer, *Stolpersteine in Borne*, 34.
- ⁷ dr. Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, voorspel* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1969), 455.
- ⁸ *Bornsche Courant*, (3 dec. 1938).
- ⁹ *Bornsche Courant*, (3 dec. 1938).
- ¹⁰ GB, 012 Collectie kleine aanwinsten en documentatie (1745-2010), 216 Brieven van T.G. Frank over de oorlogservaringen van zijn vrouw Friedel Sachs.
- ¹¹ GB, 012, 216. Brieven van T.G. Frank over de oorlogservaringen van zijn vrouw Friedel Sachs.
- ¹² GB, 002, 8 Notulen van de openbare vergaderingen van de raad 1939-1941.
- ¹³ GB, 002,8.
- ¹⁴ NIOD, 247, 899, Mr. Gerhard Klein Nagelvoort.
- ¹⁵ GB, 002, 1207, Zuivering gemeentepersoneel
- ¹⁶ dr. Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 4: mei '40 - maart '41, tweede helft* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1972).
- ¹⁷ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*.
- ¹⁸ Noordhuis, Ter braak, Kienhuis, *In verdrukking verzet en vrijheid*, 167.
- ¹⁹ GB, 002 Gemeentebestuur van Borne (1920-1960), 1207 Zuiveringsdossiers van gemeenteamtbanen.
- ²⁰ GB, 002, 507.
- ²¹ Aalders, *Roof*.
- ²² GB, 24a, Joden (arrestaties enz.)
- ²³ GB, 002, 507.
- ²⁴ GB, 002, 507.
- ²⁵ GB, 002, 8 Notulen en besluiten van de raad (1929-1960).
- ²⁶ Charlotte Dommerholt, Laura Brinkhorst, Xia van Beuningen, Wim van Meurs, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in de Achterhoek: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, november 2023) 57.
- ²⁷ CO, 1677, 14GD02082A.
- ²⁸ NA, 2.09.16.05, 79108, D. van Gelder Borne.
- ²⁹ GB, 002, 1207.
- ³⁰ GB, Rapporten toestand in gemeente 1940-1945.
- ³¹ GB, 24a.
- ³² GB, 002, 507.
- ³³ GB, 002, 507.
- ³⁴ GB, 002, 9 Notulen en besluiten van de raad.
- ³⁵ Geheugen van Borne, *Richters/burgemeesters*, www.historischeprojecten.nl/geheugen-vanborne/burgemeesters-van-borne.
- ³⁶ GB, 002, 9 Notulen en besluiten van de raad.
- ³⁷ GB, 002, 50 Notulen van burgemeesters en wethouders.
- ³⁸ GB, 002, 51.
- ³⁹ Frank van Vree, *Nederland en de herinnering aan de Jodenvervolgung 1945-2024* (Almere: Verbum Uitgevers, 2024) 76-78.
- ⁴⁰ NIOD, 020 Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, 1257, stukken betreffende het verhalen van door de gemeenten in verband met de deportatie van joden verrichte uitgaven, 1943-1944; GB, 24a.

5. Naoorlogse zuiveringen en Bijzondere Rechtspleging

Na de bevrijding werden al snel commissies samengesteld die onderzoek deden naar het handelen van Nederlanders tijdens de oorlog. Waren ze lid geweest van de NSB? Werkten ze mee aan maatregelen van de bezetter? Ongeveer 425.000 Nederlanders werden verdacht van collaboratie, in welke vorm of mate dan ook, maar veel verdenkingen konden niet bewezen worden.¹

Al deze onderzoeken zijn samengevoegd in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), dat wordt bewaard in het Nationaal Archief in Den Haag. Het archief bestaat uit heel veel verschillende dossiers met daarin proces-verbalen, getuigenverhoren, aanklachten, uitspraken en ander (mogelijk) bewijsmateriaal; alles bij elkaar is dit bijna 4 kilometer aan documenten.²

Het zijn interessante en soms erg uitgebreide dossiers, waarvan de inhoud vaak sterk gekleurd is door de tijd. Het kan zijn dat wij er in onze tijd anders over oordelen dan men tijdens het onderzoek kort na de oorlog deed. De Jodenvervolging had toen niet de belangstelling die nu vanzelfsprekend is: de aandacht ging vooral uit naar het herstel van maatschappelijke orde, economische wederopbouw en bestraffing van ‘foute’ Nederlanders. Omdat er enorm veel dossiers waren, konden het politieonderzoek en de processen onmogelijk grondig en met zorg gebeuren. Bovendien liepen ook in die tijd de meningen, perspectieven en oordelen uiteen over het handelen van mensen die bij de traumatische gebeurtenissen tijdens de bezetting betrokken waren geweest. Ook verspreidden sommige getuigen onwaarheden over verdachten. Ze dikten bijvoorbeeld hun verhaal aan om zelf niet verdacht te worden, of om het oordeel van anderen over hun handelen te verzachten. Ook kwam het voor dat getuigen een verdachte wilden vrijpleiten of juist vals beschuldigden. Het is daarom de vraag hoe betrouwbaar sommige getuigenissen zijn.³

Naast het CABR hebben we ook zuiveringsdossiers bestudeerd in het Gemeentearchief Borne en het Nationaal Archief in Den Haag om een zo compleet mogelijk beeld te krijgen van zuiveringsprocessen in gemeente Borne na de bevrijding. In bepaalde beroepsgroepen vond zuivering plaats. De (lokale) commissies die hiervoor werden opgericht, onderzochten of bijvoorbeeld ambtenaren, advocaten en kunstenaars hun werk nog mochten uitvoeren. Hierbij werd een onderscheid gemaakt tussen mensen die aantoonbaar ‘fout’ waren geweest, bijvoorbeeld nazisymphathisanten en profiteurs, en mensen die ‘fouten hadden gemaakt’ door te veel met de bezetter mee te bewegen.⁴ De zuiveringscommissies konden wel een beroepsverbod opleggen, maar geen straffen uitspreken zoals de tribunalen en gerechtshoven van de Bijzondere Rechtspleging. Dat een bepaalde functionaris – bijvoorbeeld een politieagent, burgemeester of gemeentebestuurder – een zuiveringsdossier

heeft, zegt dus nog minder over zijn wel of niet onbehoorlijk handelen dan het bestaan van een CABR-dossier.

Ambtenaren

Ambtenaren van gemeente Borne werden na de oorlog uitgebreid onderzocht door de zuiveringscommissie. Deze commissie bestond uit belangrijke mensen uit de regio, zoals een arts, een leerkracht en mensen die actief waren geweest in het verzet. Niet alle ambtenaren werden hoe dan ook verhoord door de Politieke Recherche – zoals dat bij burgemeesters wel gebeurde. Bij de zuivering van ambtenaren moest, net als bij de zuivering van de politie, worden bepaald wat wel en wat geen goed of acceptabel gedrag was geweest. Als iedereen gezuiverd zou worden die in de vijf bezettingsjaren één verkeerde afweging had gemaakt, dan bleven er te weinig mensen over om de ambtenarij of het politieapparaat draaiend te houden. De commissie legde verschillende soorten maatregelen op. Van berisping tot schorsing, ontslag met behoud van pensioen en als zwaarste maatregel: ontslag zonder pensioen.⁵

Een paar belangrijke Bornse ambtenaren bleken zich tijdens de oorlog tegen de bezetter te hebben gekeerd. Bevolkingsambtenaren op de gemeentesecretarie Van Riel en Van Dijk hadden banden met het verzet en werden na de oorlog in hun functie hersteld. Ook wethouders Schabbink en Zandvoort hadden zich afgekeerd van het nazibeleid. Schabbink werd in de eerste vergadering na de oorlog opnieuw benoemd. Zandvoort werd op eigen verzoek niet opnieuw wethouder.⁶

De zuiveringscommissie maakte uiteindelijk van negen ambtenaren een dossier. Vier van hen werden ontslagen. Een van de ambtenaren die werd verdacht van collaboratie en daarom grondig onderzocht werd, was Johan Jacob van Berfelo. Tijdens de oorlog werkte hij als klerk voor de gemeentebedrijven. Hij was lid geweest van de NSB en had goede contacten met de bezetter. In Van Berfelo's eigen verklaring staat dat hij zich van de ideeën van de partij zou hebben afgekeerd toen de Jodenvervolgving begon. Hij zou in 1941 uit de NSB zijn gestapt. Verzetsman en ambtenaar Gé van Riel was een van de mensen die mild oordeelde over Van Berfelo. Hij zei dat hij naast bedenkelijke acties ook het verzet had geholpen door valse persoonsbewijzen te verstrekken.⁷ De zuiveringscommissie oordeelde juist hard over het handelen van Van Berfelo. Toch werd hij uiteindelijk niet voor een tribunaal gedaagd en kon hij weer als ambtenaar aan de slag. Het bewijs voor onbehoorlijk handelen was waarschijnlijk te dun om een veroordeling op te baseren. Daar komt bij dat Van Berfelo in zijn werk weinig directe betrokkenheid had bij grote bestuurlijke kwesties.

Een laatste kenmerk van de kwestie-Van Berfelo dat het vermelden waard is, was zijn mening over de zuiveringsprocedure. Op 25 mei 1945 publiceerde de communistische krant *De Waarheid* een opiniestuk van Van Berfelo met als titel 'De zuiveringen'. In deze nogal onsamenhangende brief ging Van Berfelo in op de zuivering van mensen die tijdens de oorlog fout waren geweest.⁸ Vervolgens beschuldigde Van Berfelo de waarnemend burgemeester, de heer

Van de Sandt. Hij meende dat Van de Sandt tijdens de oorlog lid was geweest van de NSB. Ook zou hij betrokken zijn geweest bij de ongeoorloofde verkoop van een aantal panden van Spanjaard aan de heer Jackenau. Waarschijnlijk doelde hij hiermee op de antiekhandelaar Jagenau, die 4 percelen van Spanjaard kocht. De betrokkenheid van Van de Sandt bij deze verkopen werd toen niet bewezen, en ook nu hebben we daarvoor geen bewijs gevonden.

Politie

De zuiveringscommissie heeft ook onderzoek gedaan naar het functioneren van de gemeentepolitie in de bezettingstijd. Borne had zoals gezegd – en voor zover wij konden vaststellen – geen eigen politiecorps, maar had rijksveldwachters uit Almelo. In de zuiveringsdossiers vonden we stukken over zes **Marechaussees** die tijdens de oorlog in Borne geplaatst waren.

Onderluitenant Wilhelm Willink was de belangrijkste persoon bij de politie in Borne. Hij had contact met de burgemeesters over deportaties en andere zaken die te maken hadden met de anti-Joodse maatregelen. In zijn zuiveringsdossier staat dat hij na de oorlog een bezoek had verwacht van de zuiveringscommissie. Hij kreeg huisarrest. De aanklachten tegen hem luiden: ‘lid NSB, lid rechtsfront, werkte voor de SD, arrestaties onderduikers, Duits en NSB-gezind’. Bovendien kon hij niet op vertrouwen rekenen, ‘noch bij de bevolking, noch bij zijn collega’s.’ De conclusie van de zuiveringscommissie: ‘een zeer slappe figuur’. Het ministerie van Justitie ontsloeg hem uit zijn functie.⁹

In het dossier over Willink zijn geen verklaringen te vinden, niet van Willink zelf en niet van zijn collega’s. Het is dan ook lastig om de bewijsvoering precies na te gaan. Wel komt de naam van Willink meerdere keren voor in documenten over maatregelen tegen Joodse burgers uit de bezettingsjaren zelf, zoals blijkt uit dossier 507.

Ook wachmeester Everardus Christiaan Smits is onderzocht. En ook hij werd verdacht van te vriendschappelijke banden met de Duitsers. In zijn verklaring staat dat zijn dochter tijdens de oorlog ambtenaar was op het gemeentehuis van Borne. Zij had een goede band met het verzet en Smits zou zijn dochter aan informatie geholpen hebben. Via haar speelde hij, zo verklaarde hij zelf, bijvoorbeeld informatie over razzia’s door aan de Bornenaren. Of deze beweringen waar zijn, hebben we niet kunnen achterhalen. Smits zoon was overigens NSB’er en kreeg op 18-jarige leeftijd van Smits toestemming om zich bij de stoottroepen aan te sluiten.¹⁰

Een van de klachten tegen Smits en twee andere marechaussees, G. Dijkslag en H. Beijen, was dat ze lid waren geweest van de Nederlandse Volksdienst (N.V.D.). Smits verklaarde hierover dat hij hoogstens twee tot drie keer 50 cent heeft overgemaakt, maar nooit lid is geweest van die organisatie. Uiteindelijk werden Smits, Dijkslag en Beijen niet geschorst.¹¹ Smits en Dijkslag kregen een berisping: ze mochten allebei de eerste drie jaar niet opklimmen in rang. Smits moest ook worden overgeplaatst.¹²

De gemeente- en rijksveldwacht werden tijdens de bezetting formeel opgeheven. Hun taken werden ondergebracht bij de Marechaussee.

De Nederlandse Volksdienst was een nationaal-socialistische organisatie die zich bezighield met maatschappelijke hulpverlening.

Burgemeesters

Borne heeft in oorlogstijd vier burgemeesters gehad. De eerste was Petrus Schaepman. Hij was in 1925 benoemd.¹³ Op 2 februari 1940 werd hij opgenomen in een ziekenhuis in Hengelo. Daar bleek zijn gezondheid zo slecht, dat men dacht dat hij niet lang meer te leven had.¹⁴ Toch pakte hij na ongeveer vijf weken zijn functie weer op.

Schaepmans betrokkenheid bij het Bornse gemeentebestuur tijdens de Tweede Wereldoorlog duurde kort en was niet echt stevig. In de praktijk nam wethouder Schabbink een groot deel van zijn taken over en in oktober 1941 legde Schaepman zijn functie voorgoed neer. Zijn naam duikt af en toe op in de archieven. Zo werd onder zijn verantwoordelijkheid in 1940 een lijst van 117 Joodse inwoners opgesteld¹⁵ en deed hij verschillende bekendmakingen in de *Bornsche Courant*. Na de oorlog werd naar Schaepman geen zuiveringsonderzoek gedaan.

Gerhard Egbert Klein Nagelvoort volgde Schaepman op als waarnemend burgemeester. Na de oorlog verklaarde hij dat hij van 1933 tot 1937 lid was geweest van de NSB. Hij werkte in de jaren dertig als godsdienstonderwijzer in Aalten. In 1937 begon hij aan een studie rechten aan de Universiteit van Utrecht. Twee jaar later studeerde hij af. Klein Nagelvoort gaf toe dat hij in deze tijd af en toe bijeenkomsten van de NSB bijwoonde. Hij zou 'veel sympathie voor deze beweging' gevoeld hebben.¹⁶ Zijn functie als burgemeester had hij, zo verklaarde hij zelf, te danken aan zijn vriendschap met Egon von Bönninghausen. Von Bönninghausen werd in augustus 1941 benoemd tot de Commissaris der Provincie van Overijssel en was overtuigd nationaalsocialist. Klein Nagelvoort veranderde straatnamen die verwezen naar het koningshuis en de Joodse familie Spanjaard, tot ongenoegen van de Bornenaren. Verder hebben we weinig over de omgang tussen Klein Nagelvoort en de Bornse bevolking kunnen vinden.¹⁷ Wel vonden we een brief in zijn zuiveringsdossier waarin hij aan Von Bönninghausen meldde dat volgens de onderwijswet de gemeente verplicht was om aan de 'on- of minvermogende Joden in Borne een passende bijdrage te verlenen in de reiskosten van kinderen, die de Joodsche school in Almelo bezoeken.' Het ging volgens hem om een flink bedrag dat de gemeente maar met moeite kon opbrengen.¹⁸ Onder zijn bestuur werden ook de eerste Joden weggevoerd. In het gemeentearchief en het zuiveringsdossier hebben we hier weinig stukken over teruggevonden.

Klein Nagelvoorts burgemeesterschap werd plotseling beëindigd door de bezetter. Hij verklaarde hier zelf over:

*'Om deze functie [van burgemeester] te bemachtigen moest ik aanpappen met de NSB en trachten weer als lid ingeschreven te worden. Ik heb hiervoor alle mogelijke moeite gedaan.'*¹⁹

In een brief aan secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Frederiks schetste Von Bönninghausen een ander beeld. Volgens hem had Klein Nagelvoort in

korte tijd te veel mensen tegen zich gekeerd met zijn ondoordachte wanbeleid. Ook was hij wel lid van de NSB en zou de beëindiging van zijn functie te maken hebben met ‘ongedisciplineerde uitlatingen’.²⁰

Over de relatie van Klein Nagelvoort met de Joodse gemeenschap kwamen we in zijn zuiveringsdossier twee gebeurtenissen tegen van na zijn burgermeesterschap. Zo kreeg hij, zoals hij zelf verklaarde, een baan aangeboden bij het opgeheven Joodse bedrijf K. Müllers, metalen- en machinehandel. Het is niet bekend wat zijn functie daar was. Ook kreeg hij tegen het einde van de oorlog een baan als een van de bedrijfsjuristen van de (niet-Joodse) firma ADMY. Hier moest hij samenwerken met een – in de taal van die tijd – ‘half-joodse vrouw’ van Duitse afkomst, Marta Bertha Lehman, die was vrijgesteld van deportatie. Lehman verklaarde na de oorlog aan de zuiveringscommissie dat zij de houding van Klein Nagelvoort erg vijandig had gevonden.²¹

Kortom, Klein Nagelvoort had foute ideeën, maar heeft er volgens de getuigen nooit naar gehandeld door bijvoorbeeld Joodse burgers te verraden.²² In het dossier van Klein Nagelvoort staat niets over een schorsing. Dat kan komen doordat hij na de oorlog niet meer als ambtenaar, maar als advocaat aan het werk was.

Antko Dik volgde Klein Nagelvoort op 25 februari 1942 op als waarnemend burgemeester. Dik was geen lid van de NSB. Hij werkte al lang voor de gemeente; al sinds 1918 was hij hoofdcommies voor de secretarie van Borne. Tijdens de oorlog bleef hij voor de gemeente werken. Toen Klein Nagelvoort burgemeester werd, werd Dik bevorderd tot gemeentesecretaris – zijn voorganger P. Hoppe was opgestapt.²³

Het is bijzonder dat Dik, een niet-NSB’er, tot waarnemend burgemeester werd benoemd en een NSB’er opvolgde. Dat Dik al jarenlang als ambtenaar voor de gemeente werkte, lijkt erop te wijzen dat de bezetter moeite had om een geschikte NSB’er voor de functie te vinden.

Als waarnemend burgemeester moest Dik een aantal ingewikkelde beslissingen nemen. Zo vroegen Duitse instanties zoals de SD hem meerdere keren om gegevens over Joodse burgers die in Borne woonden. Ook had hij contact met de bezetter over hoe het ging met de deportaties en de anti-Joodse maatregelen.

Toen hij zijn functie als waarnemend burgemeester moest opgeven en Jan van den Toren hem opvolgde, bleef Dik voor de gemeente werken. Hij pakte de functie van gemeentesecretaris weer op. Na de oorlog kreeg hij van verzetsmensen Van Riel, Van Dijk en Schabbink het verwijt dat hij tijdens de oorlog carrière had gemaakt en het verzet zou hebben tegengewerkt.

In de ambtsperiode van Dik werden de meeste Joden weggevoerd. Documenten in dossier 507, dossier 24a, het CABR-dossier en het zuiveringsdossier tonen aan dat Dik de orders van de nazi’s zonder verzet opvolgde.²⁴ Wat zich achter de schermen afspeelde, is minder duidelijk. In het zuiveringsdossier in het Gemeentearchief Borne en het CABR-dossier in het Nationaal Archief in

Den Haag zijn voor Dik belastende verklaringen te vinden over de omgang met Joodse inwoners. Er zijn verhalen van verzetsmensen die stellen dat Dik hun acties saboteerde. Volgens verzetsman en ambtenaar Piet van Dijk weigerde Dik zijn auto beschikbaar te stellen voor een sabotageactie. Gé van Riel verklaarde dat Dik had geprofiteerd van zijn functie; volgens hem zou Dik onder meer een radio voor zichzelf gehouden hebben, die was geroofd van een Joodse inwoner van Borne.²⁵ Ook werd hem de verkoop van ‘diverse kledingstukken, sokken, Engelse hemden, boorden etc.’ uit de villa van Spanjaard erg kwalijk genomen. Volgens Van Riel en Van Dijk was Dik listig en Duitsgezind, zo blijkt uit hun getuigenissen in het zuiveringsdossier.²⁶

Een andere kwestie was Diks betrokkenheid bij de ‘verbeterde aanmelding’ van de broers Jacob en David van Gelder. Zij hadden opgegeven dat ze twee Joodse grootouders hadden, maar dit werd door de Rijksinspectie van het Bevolkingsregister in twijfel getrokken. In november 1942 vroeg de instelling om bewijsstukken. Jacob en David lieten niet lang hierna bij de notaris een akte opmaken die moest bewijzen dat hun moeder ‘rein arisch’ was. Zo probeerden ze aan deportatie te ontkomen. In juni 1943 mengde waarnemend burgemeester Dik zich in deze zaak. Hij liet de Rijksinspectie van het Bevolkingsregister weten dat de verbeterde aanmelding niet meer nodig was; op 11 mei 1943 waren de Van Gelders gedeporteerd.²⁷

Er waren ook mensen die juist positief waren over Dik, zo blijkt uit getuigenissen in zijn zuiveringsdossier. Verschillende Bornenaren verklaarden dat hij heeft kunnen voorkomen dat een NSB-landbouwer de Joodse begraafplaats kon kopen om er landbouwgrond van te maken.²⁸ Ook had Dik er volgens Karel van Gelder (de neef van David en Jacob van Gelder) en zijn familie alles aan gedaan om hun deportatie te verhinderen:

‘Het is mij een behoefte, U geachte Heer Dik, thans mijn hartelijken dank te betuigen ook namens mijn gezin, voor het vele gevaarlijke werk wat U voor ons gedaan hebt. (...) Persoonlijk hebt U voor mij Den Haag opgebeld, in de tijd dat alle Joden zich moesten melden in Vught, of ondergeteekende op de Calmeijerlijst stond; met tranen in Uw oogen hebt U mij geluk gewenscht en dat wij mochten blijven. Vóór de behandeling van mijn stukken heeft U alle inlichtingen die van Duitse zijde werden gevraagd, gesaboteerd, om mij steeds maar gelegenheid te geven de zaak te rekken. Verder heeft U mij, tegen alle bepalingen in, aan werk geholpen bij de Distributiedienst te Borne, waar ik thans nog werk.’²⁹

De betrokkenheid van burgemeester Dik bij de bescherming van de Joodse gemeenschap werd ook door verzetsman A.L. Westra erkend. Hij liet in zijn verklaring weten dat Dik wist dat een Joods kind ondergedoken zat in zijn huis. Dik heeft er volgens Westra voor gezorgd dat het kind onder een valse naam werd opgenomen in de burgerlijke stand. Zo zou de bezetter geen wantrouwen krijgen. Als laatste verklaarde de heer Jansen – voorzitter van de Nutsspaarbank en een goede bekende van Dik – dat Dik ervoor had gezorgd dat Joodse gelden niet zouden worden ondergebracht bij roofterbank Liro, zodat deze

bezittingen na de oorlog aan de rechtmatige eigenaar zouden kunnen worden teruggegeven.³⁰

Na de oorlog oordeelde de zuiveringscommissie dat Dik een 'slappe, meegaande en halfslachtige houding' had gehad. Maar zij vond niet te bewijzen dat hij een nazisymphisant was geweest of zich proactief had opgesteld. Er werd besloten om hem te ontslaan als ambtenaar in Borne, maar Dik kreeg wel wachtgeld en geen beroepsverbod. Op 21 mei 1949 schreef de redactie van de *Bornsche Courant* over Diks benoeming als gemeente-ontvanger in Wierden. In het artikel stond dat de reden van zijn ontslag nogal 'duister' was. De redacteur vond het terecht dat Dik weer een baan had gekregen in de gemeentelijke ambtenarij.³¹ Deze nieuwe aanstelling, kunnen we nu vaststellen, was in lijn met het oordeel van het zuiveringsbesluit.

In oktober 1943 werd Jan van den Toren door de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Karel Johannes Frederiks aangesteld als burgemeester. Van den Toren was hiervoor commies-chef – administratief ambtenaar – in Almelo. In zijn aanbevelingsbrief aan de Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, Arthur Seyss-Inquart, schreef Frederiks dat hij Van den Toren geschikt vond voor het burgemeestersambt, omdat die een hardwerkende ambtenaar was met liefde voor het vak. Ook Mello Sichterman, burgemeester van Almelo, verklaarde aan de bezetter dat Van den Toren een geschikte kandidaat was, aangezien:

*'Hij iemand [is] met een helder verstand een brede aanleg, die zich, ook in moeilijken situaties, een juist oordeel weet te vormen en over organisatietalent beschikt.'*³²

Het administratieve en organisatorische talent van Van den Toren leek dus een grote rol te spelen. Frederiks stipte deze kwaliteiten in zijn aanbevelingsbrief aan als doorslaggevend; in Borne moest orde op zaken worden gesteld, onder meer op het gebied van de administratie. Van den Toren was geen lid van de NSB, wat ongebruikelijk was voor een burgemeester die pas laat in de oorlog werd aangesteld. In *de Bornse Courant* en het *Overijsselse Dagblad* verscheen een korte biografie over Van den Toren; hij werkte al een hele tijd als ambtenaar en had geen politiek profiel.³³

Uit de correspondentie tussen Van den Toren en de bezetter in dossier 507 en 24a blijkt dat hij bijna niet meer te maken had met deportaties; die waren voor het grootste deel gedaan voor hij aantrad. Wel had hij contact met de bezetter over de roof van Joodse bezittingen. Na de oorlog werd hem door oud-ambtenaren en inwoners verweten dat hij de maatregelen van de bezetter te gehoorzaam had uitgevoerd, zo vonden we in zijn zuiverings- en CABR-dossier. De beschuldigingen richtten zich vooral op de tewerkstelling – de maatregel waardoor mannen werden opgeroepen voor dwangarbeid in Duitsland. Van den Toren zou niet geprobeerd hebben om de mannen in bescherming te nemen. Ambtenaren Witteveen en Bloedveld verklaarden dat Van den Toren

hun geen enkele steun bood toen zij een oproep kregen voor dwangarbeid. Sterker nog, Van den Toren had hen aangemoedigd zich te melden.³⁴ Er waren ook mensen die beweerden dat Van den Toren aan het einde van de oorlog wél tegen de Duitsers inging om Bornenaren te beschermen. Zo is uit het onderzoek van oud-archivaris Hennie Noordhuis op te maken dat Van den Toren na de tewerkstelling van honderden Bornse mannen, in februari 1945 weigerde nieuwe mannen te sturen.³⁵ Deze getuigenissen werden meegenomen in het oordeel van de zuiveringscommissie, maar bepaalden niet de uitkomst:

‘Hij heeft weliswaar in maart 1945 aanschrijvingen verricht tot de arbeiders die door de Rüstung voor arbeidsinzet werden aangewezen, maar over het algemeen kan hem toch niet een bevorderen van de Deutsche belangen worden verweten.’³⁶

Ook Van Riel was niet te spreken over het gedrag van Van den Toren. Zelf was hij in de problemen gekomen doordat verzetsstrijder Pieter Fleurke met een vals persoonsbewijs was opgepakt. Omdat hij als functionaris dit vervalste persoonsbewijs had uitgeschreven, moest hij onderduiken. Toch vroeg Van den Toren hem naar het gemeentehuis te komen; hij negeerde dus het risico dat Van Riel liep om opgepakt te worden.³⁷

Van Riel verklaarde ook dat zijn echtgenote zijn salaris niet ontving. Toen zij hiervoor naar het gemeentehuis ging, weigerde de gemeenteontvanger, in opdracht van Van den Toren, haar te helpen. Van den Toren ontkende deze beschuldigingen en verklaarde dat hij na de oorlog goede banden had met Van Riel. De zuiveringscommissie nam de aanklachten mee in haar besluit. Ze meende dat Van den Toren zich ‘voorzichtig’ en op het oog ‘pro-Duits’ had gedragen in de omgang met collega’s om zijn eigen positie niet in gevaar te brengen.³⁸

Een belangrijke gebeurtenis uit het dossier ‘Oorlogsdocumentatie van 1940-1945’ is Van den Torens rol bij een vergeldingsactie. Nadat er op 19 november 1944 een Engelse piloot in Borne was geland en de Duitse instanties vermoedden dat hij onderdak had gevonden in Borne, besloot de bezetter een strafmaatregel uit te voeren. Zeven Bornenaren werden gevangengezet. Als de parachutist niet zou worden overgeleverd, dan zouden deze mannen doodgeschoten worden. Van den Toren probeerde dit te voorkomen door te onderhandelen met **Sturmscharführer** Karl Alfred Schröber. Uiteindelijk werd door Van den Torens bemiddeling besloten om drie gijzelaars te executeren. Onder hen bevond zich de vader van een verzetsstrijder.³⁹

De hoogste niet-officiersrang binnen de *Stutzstaffel* (SS).

Over de relatie van Van den Toren met de Joodse inwoners van Borne is weinig terug te vinden in het Gemeentearchief Borne. Zoals gezegd waren de meeste Joodse Bornenaren al weggevoerd toen Van den Toren aantrad. De documenten die over Joodse inwoners gaan zijn vooral correspondentie met de Duitse instanties over de verhuur van leegstaand Joods vastgoed en de opslag van hun geroofde huisraad.

Van den Toren verklaarde na de oorlog aan de zuiveringscommissie dat hij een goede relatie had met de Joodse inwoners toen hij nog in Almelo werkte.

Zijn buurman was de heer Kats, een bekende Almelose dokter. De kinderen van Kats logeerden bij Van den Toren wanneer het echtpaar Kats opgepakt dreigde te worden. Ook verklaarde hij dat hij tijdens de oorlog een Joods stel 'in den echt heeft verbonden'.⁴⁰ Het zou gaan om het Bornse echtpaar Jacob van Gelder en Eva Pels. Zij overleefden de oorlog, maar hebben dit nooit bevestigd. Van den Toren liet ook nog aan de zuiveringscommissie weten dat hij de dochter van een verzetsman en haar verloofde, ook een verzetsman, onderdak had gegeven – wat door het stel zelf werd bevestigd.

Van den Toren wilde een duidelijk statement maken met deze informatie. Hij sloot zijn verklaring namelijk af met de woorden:

*'Ik vertel U dit van deze Joden mensen, omdat ik meen, dat we rustig kunnen aannemen, dat deze Joden meer dan anderen een scherpe "feeling" hadden omtrent de vraag hoe iemand is.'*⁴¹

Van den Toren kreeg eervol ontslag. Uit het oordeel van de zuiveringscommissie bleek dat zij geen duidelijk bewijs hadden gevonden om hem ergens voor te veroordelen. De commissie merkte bovendien op dat 'over het beleid als burgemeester van Borne geen ernstige klachten [zijn]'.⁴² Feit bleef natuurlijk wel dat hij was aangesteld tijdens de oorlog. En dat hij als ambtenaar in Almelo van dichtbij had gezien hoe het ambtenarenapparaat werd uitgekleeft en hoe weinig de bezetter zich aantrok van democratische waarden. Toch solliciteerde hij zélf naar de functie van burgemeester. Van den Toren wilde al langer burgemeester worden, maar was hiervoor voor de oorlog nooit in aanmerking gekomen. De zuiveringscommissie verweet hem dan ook dat hij in de oorlog een kans zag die hij in vreedstijd misschien niet had gekregen. Van den Toren had zich te veel door de omstandigheden laten leiden.

Het aftreden van Van den Toren zorgde in Borne voor vijandelijkheden tussen het katholieke en het protestantse deel van de bevolking. Van den Toren was protestants, het grootste deel van de Bornenaren katholiek.

Veel mensen waren het niet eens met zijn ontslag en protesteerden daartegen. Ook stuurden zij brieven met steun voor Van den Toren naar het gemeentehuis. Uiteindelijk werd zelfs een handtekeningenactie opgezet om een referendum te houden over de kwestie. Er werden ongeveer duizend handtekeningen opgehaald, maar Van den Toren werd niet opnieuw benoemd.⁴³ Het is onbekend wat Van den Toren hierna is gaan doen, maar volgens zijn dochter Christien Kronenberg-Van den Toren is hij hier nooit overheen gekomen. Zij deed onderzoek naar haar vader en schreef het boek 'Burgemeester in bezet Borne', dat na haar dood verscheen. Er staan verschillende dagboekfragmenten in van Van den Toren.⁴⁴

Uit getuigenissen in het zuiveringsdossier van Van den Toren bleek dat zijn ontslag sterk verbonden was met de verzuiling van de samenleving. Borne had een stevige katholieke zuil. De Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) werd de grote winnaar van de laatste vooroorlogse verkiezing (Provinciale Staten, 1935)

met 55 procent van de stemmen, terwijl de NSB met 3,5 procent minder dan de helft van haar landelijke resultaat behaalde.⁴⁵

Uit getuigenissen die cultuurambtenaar Jaap Grootenboer heeft verzameld bleek dat de verschillen tussen de protestantse en katholieke inwoners soms hoog konden oplopen. Uit een brief die de Commissaris van de Koningin op 3 augustus 1945 aan de minister van Binnenlandse Zaken stuurde, werd duidelijk dat Van den Toren – in afwachting van zijn uitspraak – door deze spanningen niet kon aanblijven als waarnemend burgemeester. De Commissaris van de Koningin schreef dat zijn protestantisme de ‘benoeming in de weg [zou staan] in een overwegende katholieke gemeente’.⁴⁶

Ook in andere plaatsen in Nederland was de verdeeldheid groot tussen de katholieke en protestantse zuil; de zuilen hadden ieder hun eigen politieke partijen, radio-omroepen en kranten. Uit getuigenissen en de krantenartikelen over de handtekeningenactie maken we op dat protestantse inwoners Van den Toren steunden. En op basis van de religieuze en politieke verhoudingen was de tegenactie van de katholieke bevolking te verwachten.

Dat dit zo’n heet hangijzer werd, laat wel zien hoe gevoelig het onderwerp lag. Veel mensen waren ervan overtuigd dat Van den Torens gedwongen ontslag niet terecht was. Maar belangrijke inwoners, onder wie verzetsmensen Van Riel en Van Dijk en oud-wethouder Schabbink, vonden dat Van den Toren te slap was geweest en daarom geen burgemeester mocht blijven.

Oordelen staan tegenover elkaar, getuigenissen verschillen van elkaar en meningen werden beïnvloed door eigen oorlogservaringen én door de verzuiling. Het is dan ook ingewikkeld om over Van den Torens burgemeesterschap te oordelen. In het volgende hoofdstuk vergelijken we Van den Torens handelen daarom met dat van zijn ambtsgenoten.

Noten

- ¹ Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), Nationaal Archief, via: www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoekhulpen/centraal-archief-bijzondere-rechtspleging-cabr
- ² Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), Nationaal Archief.
- ³ *Trouw*, 'Pas op met snelle conclusies over 'foute' familieleden', H. Piersma & M. Eijckhof, (4 januari 2025) www.trouw.nl/opinie/opinie-pas-op-met-snelle-conclusies-over-foute-familie~b4b98d3f.
- ⁴ Dr. Loe de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 12: epiloog eerste helft* (Den Haag: SDU-Uitgeverij, 1988), 327.
- ⁵ Rob Bakker, *Boekhouders van de Holocaust. Nederlandse ambtenaren en de collaboratie*, (Baarn, Nobel Boeken: 2024), 656.
- ⁶ GB, 002, 9, Notulen en besluit van de raad (1929-1960).
- ⁷ GB, 002, 453, Stukken betreffende de zuivering van gemeentepersoneel (1945-1948).
- ⁸ *De Waarheid*, 'De zuivering', (25 jun. 1945).
- ⁹ NA, 2.04.67, 2.04.67 Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Zuivering Ambtenaren en Nederlandse Orden, 31420, Naam: Willink, W.; Functie: Onderluitenant bij de Koninklijke Marechaussee te Borne; Commissie van Advies; Bureau Zuivering (1946).
- ¹⁰ NA, 2.04.67, 25859, Naam: Smits, E.C.; Functie: Opperwachtmeester bij de Koninklijke Marechaussee te Borne; Commissie van Advies; Bureau Zuivering (1946).
- ¹¹ NA, 2.04.67, 2318 Naam: Beijen, H.P.; Functie: Opperwachtmeester bij de Koninklijke Marechaussee te Borne; Commissie van Advies; Bureau Zuivering.
- ¹² NA, 2.04.67, 25859, Naam: Smits, E.C.; Functie: Opperwachtmeester bij de Koninklijke Marechaussee te Borne; Commissie van Advies; Bureau Zuivering (1946); NA, 2.04.67, 6903 Naam: Dijkslag, G.; Functie: Opperwachtmeester bij de Koninklijke Marechaussee te Borne; Commissie van Advies; Bureau Zuivering:
- ¹³ *Haagsche Courant*, 'Officiële berichten uit de Staatscourant', (30 mei 1925).
- ¹⁴ *Twentsche Dagblad Tubantia en de Enschedese Courant*, 'Borne: Burgemeester Schaepman ernstig ziek', (2 feb. 1940).
- ¹⁵ Twee van personen worden later van de lijst geschrapt: Johanna Geertruida Korting en Theodore Ungar. Voor zover wij hebben kunnen nagaan zijn zij niet vervolgd.
- ¹⁶ NIOD, 284, 899, Collectie zuiveringen: Gerhard Klein Nagelvoort (1946).
- ¹⁷ GB, 002, 507.
- ¹⁸ GB 002, 1207, Zuivering gemeentepersoneel (1945-1948); GB, 011 Collectie Jaap Grootenboer, 20, Verzamelde informatie over de Tweede Wereldoorlog.
- ¹⁹ NIOD, 284, 899.
- ²⁰ Privéarchief Hennie Noordhuis.
- ²¹ NIOD, 284, 899.
- ²² Ibidem.
- ²³ Noordhuis, Ter Braak en Kienhuis, *In verdrukking, verzet en vrijheid*, 67.
- ²⁴ Zie hoofdstuk bejegening.
- ²⁵ GB, 002, 453, Stukken betreffende de zuivering van gemeentepersoneel (1945-1948).
- ²⁶ GB, 002, 453.
- ²⁷ GB, 002, 507.
- ²⁸ GB, 002, 453.
- ²⁹ GB, 002, 453.
- ³⁰ GB, 002, 453.
- ³¹ *Bornsche Courant*, 'Een benoeming die meer is dan alleen een benoeming', (21 mei 1949).
- ³² NA, 2.04.57, 2051, Dossier J. van den Toren.
- ³³ *Dagblad van het Oosten*, Stadsnieuws, 13-10-1943.
- ³⁴ GB, 002, 1207, Stukken betreffende de zuivering van gemeentepersoneel (1945-1948).
- ³⁵ Noordhuis, Ter Braak en Kienhuis, *In verdrukking, verzet en vrijheid*, 205; GB, 022, Oorlogsdocumentatie van Borne 1940-1945 burgemeester Jan van den Toren.

- ³⁶ NA, 2.04.57, 2051.
- ³⁷ GB, 002, 1207, Stukken betreffende de zuivering van gemeentepersoneel (1945-1948).
- ³⁸ GB, 002, 1207.
- ³⁹ GB, 022, Oorlogsdocumentatie van Borne 1940-1945 burgemeester Jan van den Toren.
- ⁴⁰ NA, 2.04.57, 2051.
- ⁴¹ NA, 2.04.57, 2051.
- ⁴² NA, 2.04.57, 2051.
- ⁴³ *Nieuw Overijssels Dagblad*, 'Protest tegen eervol ontslag burgemeester van Borne', (19 juli 1946).
- ⁴⁴ Om deze informatie goed te kunnen analyseren, hebben we het bronmateriaal nodig. Helaas heeft de familie ervoor gekozen om dit dagboek en eventuele andere egodocumenten van Van den Toren niet voor dit onderzoek beschikbaar te maken.
- ⁴⁵ Kiesraad, Provinciale Staten 17 april 1935, www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/PS19350417/679558.
- ⁴⁶ NA, 2.04.57, 2051.

6. Context en vergelijking

Historici maken het handelen van mensen en instellingen begrijpelijk, door een langere ontwikkeling in de tijd te schetsen (historisering) en door de omstandigheden en structuren van het moment in te brengen (contextualisering). ‘Begrijpen’ is zeker niet hetzelfde als ‘rechtvaardigen’ of ‘relativeren’. We hebben vanuit het nu alle recht – en misschien zelfs wel de plicht – om een moreel oordeel te koppelen aan hoe mensen en instellingen in het verleden te werk gingen. Maar daarin zijn historici net zo bevoegd en bekwaam als ieder ander.

Historici kunnen er wel op toezien dat we rechtsregels en sociale of morele regels die we vandaag hebben, niet zomaar toepassen op het verleden. Bijvoorbeeld door het handelen uit het verleden tegenover de rechtsregels van toen te plaatsen. In dit geval zijn dat de instructies van de Nederlandse regering in ballingschap, en ook de verordeningen en maatregelen van de Duitse bezetter en de autonomie die lokale bestuurders wel of niet van de bezetter kregen. Dat laat meteen zien dat geldend ‘recht’ ook in de tijd zelf niet altijd en door iedereen als ‘recht’ werd gezien. Ontrechting was in veel gevallen het resultaat van rechtsregels en met het naoorlogs rechtsherstel ontstond niet zelden nieuw onrecht.

Het is daarom goed om ook te kijken welke sociale en morele regels golden in de jaren veertig. Een stadgenoot die Joods vastgoed van de bezetter kocht, handelde in strijd met deze regels. Dat veel oorlogskopers tussenhandelaren inschakelden om hun verkopen verborgen te houden, laat zien dat ook zij zich daarvan bewust waren. Omgekeerd lieten burgers en journalisten zich graag verleiden tot makkelijke oordelen over het handelen van Nederlandse bestuurders. Zeker achteraf, toen het bezettingsregime ten einde was. De vraag hoeveel heldendom we van bestuurders mogen verwachten, heeft geen makkelijk antwoord.

Een oplossing biedt dan de vergelijking met andere gemeenten en hun bestuurders in zulke omstandigheden. Niet als morele norm, wel om te bepalen of een institutie of persoon zich opvallend meegaand toonde met het regime van onrecht en zelfs proactief handelde of juist – meer dan anderen – weerstand bood. Ook met deze vergelijking kunnen we nooit precies weten welke kennis mensen destijds precies hadden. En vanuit waar we nu staan, tachtig jaar later, kunnen we ook nooit de kloof overbruggen tussen bedoelingen en gevolgen van het (niet) handelen van toen.

In dit hoofdstuk maken we verschillende vergelijkingen. Zo proberen we het handelen van gemeente Borne te wegen – en in het bijzonder dat van haar oorlogsburgemeesters Schaepman (1925-1941), Klein Nagelvoort (1941-1942), Dik (1942-1943) en Van den Toren (1943-1945).

Duizend burgemeesters

Nederland had in mei 1940 ruim duizend gemeenten en net zo veel burgemeesters, drie keer zoveel als nu. De burgemeesters van grotere steden hadden ook toen al ruime partijpolitieke en bestuurlijke ervaring (bij overheid of bedrijfsleven) voor ze benoemd werden. In kleinere gemeenten – maar 150 Nederlandse gemeenten hadden meer dan 10.000 inwoners – hadden burgemeesters een ander profiel. De gebruikelijke loopbaan bestond uit een rechtenstudie, leerjaren als gemeentesecretaris en regelmatig een familietraditie van burgemeesterschappen. Zeker in kleinere gemeenten stelden de burgemeesters zich in op een lange ambtstijd als burgervader. Voor daadkrachtig crisismanagement zoals de bezettingstijd verlangde, waren de ‘burgemeesters in oorlogstijd’ niet gekozen of opgeleid.¹

Mede door het vooroorlogse verbod op NSB-lidmaatschap voor overheidsdienaren hadden de Nederlandse nationaalsocialisten nauwelijks richtlijnen voor mensen in bestuursfuncties. In het eerste jaar van de bezetting werden maar een paar burgemeesters vervangen – vooral in de grotere steden, soms zelfs nog door een niet-NSB’er. Vanaf het moment dat de Duitse strategie veranderde van het overtuigen en overhalen van de Nederlandse bevolking naar nazificatie, werd elke burgemeester keer op keer geconfronteerd met het dilemma van de ‘burgemeester in oorlogstijd’. De maatregelen gingen steeds verder, ook bij de Jodenvervolging. Tegelijk wist een burgemeester die moreel of bestuurlijk een grens trok en opstapte (of daartoe gedwongen werd) dat de nazificatie daarna, met een NSB’er in het gemeentehuis, sneller zou gaan.

Het *Landoorlogreglement* van 1907 bepaalde dat het landelijke bestuur en de ambtenaren verplicht waren om het bestuurswerk en de overheidstaken te blijven uitvoeren als een buitenlands regime het land zou bezetten – dit in het belang van de bevolking. Alleen opdrachten die direct zouden bijdragen aan militaire inspanningen van de vijand mochten geweigerd worden. Denk bijvoorbeeld aan de rekrutering van burgers voor de bouw van verdedigingswerken.

In 1937 stelde de Nederlandse regering de zogenaamde *Aanwijzingen* op, met instructies voor tijdens een buitenlandse inval en bezetting. De strekking was gelijk aan het *Landoorlogreglement* en in mei 1940 had elke burgemeester deze instructies. Maar de Jodenvervolging was hierin niet voorzien. En ook bij andere keuzes tussen collaboratie en weigering had de burgemeester in de praktijk toch vooral zijn eigen geweten als kompas.

Uiteindelijk werd in de bezettingstijd ongeveer de helft van de Nederlandse burgemeesters vervangen. Er zijn weinig aanwijzingen dat daarvoor een landelijke strategie bestond. Eerst vervingen de nazi’s burgemeesters in de grote steden en mensen die nadrukkelijk niet bereid waren tot samenwerking, bijvoorbeeld bij de anti-Joodse maatregelen en deportaties. Daarna, en vooral in het laatste jaar voor de bevrijding, verving men burgemeesters die weigerden burgers aan te wijzen voor de tewerkstelling en voor de bouw van verdedigingswerken (zoals in strijd met de *Aanwijzingen*). Op dat moment

was Duitsland aan de verliezende hand en begonnen burgemeesters zich af te vragen hoe over hun collaboratie met de bezetter geoordeeld zou worden na een terugkeer van Nederlands bestuur.

Vooral in kleinere gemeenten buiten de Randstad bleven ongeveer vijfhonderd burgemeesters in functie tot de bevrijding. Dit betekende niet altijd dat een nog zittende burgemeester in de collaboratie met de bezetter veel verder was gegaan dan ontslagen ambtsgenoten. Allerlei zaken speelden een rol, zoals de kracht van de NSB ter plekke, het strategisch belang van de gemeente, de activiteit van het verzet, de regio van Nederland en ook de opstelling van de burgemeester zelf.

Burgers van een gemeente en de lokale pers baseerden hun oordeel over de 'oude' burgemeester tijdens en zeker na de oorlog vooral op een paar punten. Die punten worden in veel onderzoeksrapporten voor Nederlandse gemeenten steeds weer genoemd als doorslaggevend. Op eenzelfde manier speelden ze ook een rol in de getuigenverklaringen in de CABR-dossiers. Deze punten zijn: 1) medewerking aan de Jodenvervolging, 2) het aanwijzen van burgers voor de tewerkstelling in Duitsland, 3) de bouw van verdedigingswerken in het laatste oorlogsjaar en – het meest subjectieve punt – 4) de manier waarop de burgemeester (te) 'vriendschappelijke' banden onderhield met Duitse functionarissen zoals de lokale Wehrmacht-commandant of juist het verzet wel of niet hielp met informatie en actieve steun. Regelmatig onderhielden burgemeesters blijkbaar vriendschappelijke banden met de bezetter, terwijl ze ook het verzet actief steunden.²

Burgemeesters vergeleken

In het standaardwerk van historicus Peter Romijn over oorlogsburgemeesters komen Borne en Van den Toren (of zijn voorgangers) niet voor. Omdat Romijns boek honderden gemeenten en hun burgemeesters bespreekt, is het wel een rijke bron om patronen, gemiddelden en uitzonderingen vast te stellen. Ook behulpzaam zijn de inmiddels meer dan honderd opdrachtonderzoeken die de laatste vijf jaar in heel Nederland (maar vooral ten noorden van de rivieren) gedaan zijn naar de bejegening van Joodse burgers door lokale overheden. Bovendien hebben we zelf begin 2024 een grote stap in deze vergelijking gezet door meer dan vijftig van zulke rapporten naast elkaar te leggen.³

Bij de oorlogsburgemeesters van Borne gaat de vergelijking over zes punten: 1) de benoeming(sprocedure) van oorlogsburgemeesters, 2) de volgzzaamheid en ambtsduur van de burgemeesters onder de bezetter, 3) hun politiek-ideologische overtuigingen, 4) hun handelen in de Jodenvervolging, 5) hun keuzes bij de Arbeitseinsatz en tewerkstelling voor de Wehrmacht en 6) het lokale protest tegen het aftreden van burgemeester Van den Toren. We bespreken deze punten hieronder een voor een.

Toen burgemeester Schaepman door ziekte uitviel, kwam de functie van burgemeester op de normale manier vrij. Behalve Gerhard Egbert Klein Nagelvoort, die vier maanden burgemeester was, hadden de opvolgers van

Schaepman geen banden met de NSB. Antko Dik en Jan van den Toren hadden geen uitgesproken partijkleur en zijn daarin uitzonderingen. De bezetter verving 'oude' (vooroorlogse) burgemeesters over het algemeen door een NSB'er – zeker in de tweede helft van de oorlog en vooral ook in kleinere gemeenten buiten de Randstad. Deze NSB-burgemeesters hadden meestal geen bestuurservaring en probeerden met hun nieuwe functie op te klimmen op de sociale ladder.

Jan van den Toren werd pas in oktober 1943 aangesteld. Het kwam wel vaker voor dat de bezetter een burgemeester pas in 1943 of 1944 verving, als het leiderschap hem niet (meer) aanstond – wij kwamen deze late wisseling van de macht in minstens tien gemeenten tegen. Maar: deze nieuwe burgemeesters waren altijd NSB'ers – en dat was Van den Toren niet. In de gemeente Hellendoorn (provincie Overijssel) bijvoorbeeld werd de 'oude' burgemeester Eduard Carel Witschy pas in 1943 vervangen, of beter gezegd: zijn ambtstermijn werd niet verlengd. Witschy was geen lid van de NSB, had geen antisemitische denkbeelden en had zich niet schuldig gemaakt aan collaboratie – tenminste, niet méér dan andere burgemeesters. Zijn opvolgers waren beiden overtuigd NSB'er.⁴

Dat Van den Toren in Borne in 1943 als niet-NSB'er werd aangesteld, wijst erop dat de bezetter geen NSB'er kon vinden voor de functie van burgemeester. Dat zijn we in onze onderzoeken niet eerder tegengekomen. Blijkbaar was Van den Toren met zijn ambtelijke kennis en kunde de beste (lokale) kandidaat. De bezetter moet er bovendien van overtuigd zijn geweest dat hij hun orders zonder verzet zou uitvoeren.

Elke zittende burgemeester was tijdens de bezetting steeds in onderhandeling met vijandige meerderen. Een van de strategieën was om een betrouwbare uitvoerder te zijn van opgelegde maatregelen, eventueel gecombineerd met professioneel-vriendelijke contacten met de lokale vertegenwoordigers van de bezetter. Dit deed een burgemeester om welwillendheid te kweken voor zichzelf en/of voor de gemeente in een toekomstige crisissituatie. Een andere strategie was juist om de grenzen op te zoeken door zich aan de bezetter te presenteren als transparante maar harde onderhandelaar voor de eigen belangen of die van de gemeente.

Uit de studie van Romijn weten we dat burgemeesters bijna niemand in vertrouwen konden nemen over de strategische keuzes die ze hierin maakten. Ze bevonden zich op een hellend vlak van medewerking naar collaboratie, veranderden steeds weer van plan en twijfelden vaak.

Hoe handelden de Bornse burgemeesters bij de dagelijkse uitvoering van bevelen van de nazi-autoriteiten en het aan de gang houden van de gemeentelijke overheidstaken, economie en maatschappij *in vergelijking met de meeste van hun ambtsgenoten*? Die vraag is eigenlijk niet beantwoorden, alleen al omdat hierover niet veel bronnen zijn. De meeste burgemeesters hielden zich min of meer aan de *Aanwijzingen* en bestuurden gehoorzaam. Dat het verzet daarover na de bevrijding schande sprak, weten we van veel andere gemeenten

en zuiveringsprocessen. Kortom, de verschillen zijn te klein en hangen te sterk samen met lokale omstandigheden om daar grote oordelen aan te verbinden.

Wel staat vast dat de vier oorlogsburgemeesters de anti-Joodse maatregelen uitvoerden. Zo stuurden alle zittende burgemeesters lijsten met persoonsgegevens door. Ook werd gerapporteerd over de opslag en roof van Joodse bezittingen en de onteigening van vastgoed. Borne is hierin geen uitzondering: in bijna alle gemeenten die we onderzochten, verstrekten de burgemeesters deze gegevens.⁵ Zo koos de burgemeester van Deventer, Frederik Willem Reinhard Wttewaal, voor een gehoorzame strategie. Hij was jurist en stond bekend als iemand die de regels volgde. Wttewaal voerde de anti-Joodse maatregelen van de bezetter uit, wat veel mensen tegenstond. Maar van proactieve steun aan de bezetter is geen bewijs gevonden.⁶

Burgemeesters die zich wel uitspraken over de anti-Joodse maatregelen en weigerden mee te werken aan de aparte registratie van Joodse inwoners en hun deportatie waren grote uitzonderingen. Zulke burgemeesters – zoals die van Zwolle, Amstelveen of Zaandam – werden direct ontslagen door de bezetter die hierin geen protest verdroeg.⁷ De meerderheid van de burgemeesters werkten, net als hun politie en gemeentediensten, mee aan deze maatregelen, inclusief deportatie of ‘evacuatie naar Amsterdam’. Burgemeester Jan van den Toren en waarnemend burgemeester Antko Dik pasten daarmee in het treurige beeld van het Nederlandse lokale bestuur, zoals oud-premier Rutte dat in 2020 opriep.

Als het gaat over de Jodenvervolgung, is de vergelijking met andere gemeenten in Nederland, en in het bijzonder die in Twente, op nog een ander punt relevant. Al eerder zagen we dat de burgemeesters en politie een belangrijke bijdrage leverden aan de uitvoering van anti-Joodse maatregelen. Dat beeld kennen we van veel gemeenten in Overijssel en de rest van Nederland. Wel is het percentage overlevenden in Borne relatief laag vergeleken met andere Overijsselse gemeenten. In grotere Twentse gemeenten, zoals Enschede en Hengelo, overleefde meer dan 50 procent van de Joodse bevolking de oorlog. Deze gemeenten hadden allebei een grote Joodse gemeenschap: Enschede had meer dan twaalfhonderd Joodse inwoners, in Hengelo woonden er iets meer dan driehonderd. In het standaardwerk ‘De Twentse Paradox’ van Marjolein Schenkel verklaart zij dit onder meer door de grote invloed van het lokale verzet en de Joodse Raad in Enschede. Bovendien heeft de razzia van Twente in september 1941 er volgens Schenkel voor gezorgd dat Twentse Joden al vroeg de fatale gevolgen inzagen van de Duitse vervolgingspolitiek en daardoor sneller onderdoken.⁸

In Borne lag het percentage overlevenden dicht bij het landelijk gemiddelde. Een oorzaak hiervoor is moeilijk te vinden. De overlevingspercentages verschilden sterk per gemeente en veel factoren speelden hierbij een rol; duidelijke patronen zijn dan ook niet aan te wijzen.⁹ De lokale mogelijkheden voor onderduik en de houding van het gemeentebestuur waren maar twee van de factoren.

Tot slot hebben we aandacht besteed aan het protest tegen het vertrek van Jan van den Toren als burgemeester. Er werd een handtekeningactie opgezet

die leidde tot ongeveer duizend steunbetuigingen. Dit wijst erop dat deze burgervader in de ogen van veel mensen de juiste beslissingen had gemaakt en de bevolking gesteund had tijdens de bezettingsjaren. Wel blijkt uit de politieke acties rondom het zuiveringsproces dat de verzuiling in Borne een belangrijke factor was in het oordeel van mensen over deze oorlogsburgemeester.

In andere gemeenten in Overijssel en Nederland zijn we geen burgeracties tegengekomen, maar steunbetuigingen voor een burgemeester zagen we wel vaker in zuiveringsdossiers. Het kwam voor dat burgemeesters volgens een paar getuigen een goed burgervader was geweest en deze burgers verklaarden dan ook vaak positief over hun burgemeester in de zuiverings- en strafprocessen. In andere gemeenten werden de oorlogsburgemeesters zonder veel discussie ontslagen.

Met alle informatie die we hier besproken hebben, kunnen we vaststellen dat Dik en Van den Toren onder hun Nederlandse en Overijsselse collega's gemiddelde burgemeesters waren in het gehoorzaam uitvoeren van de richtlijnen van de bezetter, ook de deportatie van Joodse burgers en het ronselen voor de tewerkstelling. Bijzonder is alleen dat Van Toren een NSB'er opvolgde als burgemeester en dat na de oorlog onder inwoners veel steun was voor zijn terugkeer.

Toen burgemeester Van den Toren in 1946 was ontslagen en de onrust over zijn ontslag voorbij ging, raakte zijn burgemeesterschap in de vergetelheid. Zijn portret werd nooit opgenomen in de galerij op de tweede verdieping van het 'nieuwe' stadhuis (bouwjaar 1988). Niet zo lang geleden zijn stemmen opgegaan om dit alsnog te doen.

In heel Nederland zijn in de tweede helft van de 20ste eeuw burgemeesters geëerd met een straatnaam, soms in een hele burgemeesterswijk, soms individueel. Onder hen waren ook burgemeesters in oorlogstijd. De afgelopen jaren is in meerdere gemeenten opnieuw gekeken naar straatnamen voor oorlogsburgemeesters. In 2025 dragen nog maar weinig straten de naam van een oorlogsburgemeester. Burgemeester Dijckmeester van Zutphen, die actief nazi-maatregelen vertraagde en de Arbeitseinsatz saboteerde, is een positieve uitzondering. Uit onderzoek is kortgeleden gebleken dat dit eerbetoon verdiend is. Heel anders verging het de oud-burgemeester van Hoogeveen, naar wie een park en een brandweerkazerne vernoemd waren. Onderzoek riep een paar jaar geleden zo veel twijfels op, dat de gemeente de naam van het park en de kazerne heeft aangepast. Hetzelfde gebeurde met de oorlogsburgemeester van Veendam. Maar er is ook hier geen regel zonder uitzondering: in Vlissingen is een park vernoemd naar de oorlogsburgemeester.

Kortom, de meetlat voor een straatnaam voor een oorlogsburgemeester is in 2025 een andere dan de meetlat van toen. We proberen ons niet in te leven in de onmogelijke keuzes waarvoor deze bestuurders stonden. En anders dan bij de naoorlogse zuiveringen vaak gebeurde, accepteren we geen grijs gemiddelde. We verwachten heldenmoed met een voorbeeldfunctie

die ook nu nog van betekenis is. Toch zijn er nog altijd meer straten vernoemd naar oorlogsburgemeesters dan dat er onder die burgemeesters verzetshelden waren. Vaak gaat het om een vergeten geraakte naam in een burgemeesterswijk.

Een straat of gebouw benoemen als publiek eerbetoon is bepaald niet makkelijk in Nederland. Een portrettengalerij in het gemeentehuis is minder zichtbaar voor een groot publiek dan een straatnaambordje. Wie de galerij toch als eerbetoon ziet, zal geneigd zijn de ruimte tussen Schaepman (1925-1942) en Kaufmann (1946-1958) open te laten. De vergelijking van de omgang van Schaepman en Van den Toren met de bezettingsmacht blijft lastig. Door zijn ziekte heeft Schaepman nauwelijks een dragende rol gespeeld (in positieve of negatieve zin) na de Duitse inval. Van den Toren was geen NSB'er, maar liet zich wel door de bezetter benoemen.

Wie de galerij als een tijdreeks van historische portretten ziet – zonder moreel oordeel of eerbetoon – zou foto's van de waarnemend burgemeesters Dik (1942-1943) en De Graaf (1945-1946) en zelfs die van NSB'er Klein Nagelvoort (1941-1942) moeten toevoegen. En andersom: het wel of niet weglaten van deze portretten bepaalt de status van de galerij – als eerbetoon of historische reeks.

Noten

- ¹ Romijn, *Burgemeesters in Oorlogstijd*.
- ² Charlotte Dommerholt, Laura Brinkhorst, Xia van Beuningen, Wim van Meurs, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in de Achterhoek: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, november 2023); Wim van Meurs, Marieke Oprel, Laura de Jong, Mirjam Vriend, 'Joodse burgers in Noord-Holland Zuid (Aalsmeer, Amstelveen, Beverwijk, Bloemendaal, Haarlemmermeer, Heemskerk, Heemstede, Uitgeest, Uithoorn, Velsen en Zandvoort): onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, mei 2023).
- ³ Wim van Meurs, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Nederland: onteigening en rechtsherstel. Synthese van drie jaar onderzoek in opdracht van Nederlandse gemeenten' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, mei 2024); Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*.
- ⁴ Wim van Meurs, Xia van Beuningen, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Hellendoorn: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, april 2023) 35.
- ⁵ Wim van Meurs en Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Nederland: onteigening en rechtsherstel. Synthese van drie jaar onderzoek in opdracht van Nederlandse gemeenten' (Nijmegen: Radboud Universiteit, mei 2024), 67.
- ⁶ Wim van Meurs, Martijn Lak, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Deventer: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, maart 2022), 44.
- ⁷ Wim van Meurs en Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Nederland: onteigening en rechtsherstel. Synthese van drie jaar onderzoek in opdracht van Nederlandse gemeenten' (Nijmegen: Radboud Universiteit, mei 2024); Charlotte Dommerholt e.a., 'Joodse burgers in de Achterhoek: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, november 2023).
- ⁸ Schenkel, *Twentse Paradox*.
- ⁹ Croes en Tammes, '*Giflaten wij niet voortbestaan*'. (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006).

7. Bijlagen

Tabel 1: Joodse burgers van Borne

Toelichting: alle bekende Joodse burgers die in Borne geboren waren of er tijdens de bezetting woonden. In totaal gaat het om 115 personen, van wie er nog geen 40 de oorlog overleefden. Van deze 115 Joodse inwoners waren er meer dan 30 als vluchteling naar Borne gekomen. Voor 1 pand dat wel verkocht is, bleef onduidelijk of rechtsherstel heeft plaatsgevonden.

Legenda: JM (Joodsmonument), St (Stolpersteine), AA (Arolsen Archive)

Inwoner	Adres (toen)	Adres (nu)	Bron	Geboren	Vermoord
Alfred Herbert Auerbacher	Nijverheidsstraat 16	-	JM, St	Frankfurt am Mein, 11-02-1938	Sobibor, 14-05-1943
Jacob Israel Auerbacher	Nijverheidsstraat 16	-	JM, St	Dinglingen, 19-07-1880	Sobibor, 14-05-1943
Martha Sara Auerbacher-Seligmann	Nijverheidsstraat 16	-	JM	Emden, 29-12-1903	Sobibor, 14-05-1943
Rosa Dina Bos	Aanslagsweg 5	Aanslagsweg 24	JM	Almelo, 13-01-1904	Overlevende
Jet Cousin	Weerselosestraat 13	Koppelsbrink 13	JM, AA	Amsterdam, 16-04-1927	Auschwitz, 12-10-1942
Hugo Salomon Cousin	Weerselosestraat 13	Koppelsbrink 13	JM, AA	Amsterdam, 20-04-1933	Auschwitz, 12-10-1942
Fieke Maja van Emden	Hengelsestraat 5b	Grotestraat 119	JM	Hengelo, 04-05-1911	Overlevende
Salomon David van Emden	Hengelsestraat 5b	Grotestraat 119	JM, St	Enschede, 31-03-1909	Midden-Europa, 30-01-1945
Henriette van Emden-Roozendaal	Hengelsestraat 5b	Grotestraat 119	JM, St	Hengelo, 04-05-1911	Auschwitz, 31-10-1944
Wolf Leib Isreal Engländer	Almelosestraat 13	Grotestraat 212	JM, St	Hamburg, 24-05-1893	Auschwitz, 28-02-1943
Joel Falkenburg	Oude Deldenschestraat 32	Oude Deldenschestraat 57 / Meent 24-26	JM, St	Sneek, 16-06-1877	Sobibor, 21-05-1943
Amalia Falkenburg-Mildenberg	Oude Deldenschestraat 32	Oude Deldenschestraat 57 / Meent 24-26	JM, St	Laer, 16-03-1872	Sobibor, 21-05-1943

Inwoner	Adres (toen)	Adres (nu)	Bron	Geboren	Vermoord
Tibor Feldman	Ennekerdijk 6	Ennekerdijk 9	JM	Miskolcz, 21-05-1908	Overlevende
Grietje Fortuin	Almelosestraat 31	-	JM	Lochem, 25-03-1913	Overlevende
Kaatje Fortuin- Nieuwkerk	Almelosestraat 31	-	JM	Den Haag, 03-09-1881	Overlevende
Salomo Frankenhuus	Oude Deldenschestraat 32	Oude Deldenschestraat 57 / Meent 24-26	JM, St	Zwolle, 10-09-1901	Auschwitz, 25-01-1943
Siegfried Franken	Oude Deldenschestraat 27	Oude Deldenschestraat 34	JM, St	Herbern, 25-07-1899	Midden-Europa, 31-03-1943
Julie Franken-Samuel	Oude Deldenschestraat 27	Oude Deldenschestraat 34	JM,St	Herbern, 25-09-1860	Sobibor, 14-05-1943
Julius Franken	Oude Deldenschestraat 27	Oude Deldenschestraat 34	JM, St	Hengelo, 24-08-1939	Auschwitz, 05-11-1942
Agatha Franken- van Zuiden	Oude Deldenschestraat 27	Oude Deldenschestraat 34	JM, St	Hoogeveen, 17-01-1902	Auschwitz, 05-11-1942
Alfred van Gelder	Brinkstraat 12	Brinkstraat 15	JM, St	Höchst am Main, 22-09-1907	Auschwitz, 24-09-1943
Arnold Israël van Gelder	Aanslagsweg 5	Aanslagsweg 24	JM	Borne, 12-04-1906	Overlevende
Arent Joseph van Gelder	Grootestraat 75	-	JM	Dwingeloo, 24-10-1899	Overlevende
Aron van Gelder	Brinkstraat 12	Brinkstraat 15	JM, St	Borne, 01-03-1881	Sobibor, 14-05-1943
Cientje Anna van Gelder	Brinkstraat 12	Brinkstraat 15	JM	Borne, 22-06-1920	Overlevende
David van Gelder	Almelosestraat 13	Grotestraat 212	JM, St	Borne, 18-12-1873	Sobibor, 14-05-1943
Frits van Gelder	Brinkstraat 12	Brinkstraat 15	JM, St	Borne, 15-05-1913	Auschwitz, 28-02-1943
Gezina Jeannette van Gelder	Weerselosestraat 10	Koppelbrinkstraat 36	JM	Borne, 24-01-1884	Borne, 31-07-1941
Henriette van Gelder	Weerselosestraat 10	Koppelbrinkstraat 36	JM, St	Borne, 09-10-1876	Sobibor, 14-05-1943
Henri Nico van Gelder	Hofstraat 5	-	JM	Hengelo, 26-07-1940	Overlevende
Izak van Gelder	Nieuwe Kerkstraat 2	Nieuwe Kerkstraat 26	JM, St	Borne, 16-10-1875	Auschwitz, 12-10-1942

Inwoner	Adres (toen)	Adres (nu)	Bron	Geboren	Vermoord
Jacob van Gelder	Almelosestraat 13	Grootestraat 212	JM, St	Borne, 20-06-1879	Sobibor, 14-05-1943
Jacob van Gelder	Almelosestraat 13	Grotestraat 212	JM, St	Borne, 11-10-1917	Overlevende
Jacob van Gelder	Brinkstraat 12	Brinkstraat 15	JM, St	Borne, 19-12-1924	Polen, 31-03-1944
Kaatje van Gelder	Weerselosestraat 10	Koppelbrinkstraat 36	JM, St	Borne, 04-09-1888	Sobibor, 28-05-1943
Karel van Gelder	Brinkstraat 12	Brinkstraat 15	JM, St	Borne, 09-06-1922	Midden-Europa, 21-03-1944
Karel van Gelder	Hofstraat 5	-	JM	Borne, 16-12-1924	Overlevende
Karel van Gelder	Aanslagsweg 5	Aanslagsweg 24	JM	Borne, 02-06-1933	Overlevende
Salomon van Gelder	Weerselosestraat 10	Koppelbrinkstraat 36	JM, AA, St	Borne, 16-01-1875	Sobibor, 14-05-1943
Siena van Gelder	Hofstraat 5	-	JM	Borne, 07-08-1922	Overlevende
Mina van Gelder- Heigenlich	Almelosestraat 13	Grootestraat 212	JM, St	Assen, 25-12-1880	Sobibor, 14-05-1943
Truitje van Gelder- Hiegenlich	Almelosestraat 13	Grotestraat 212	JM, St	Assen, 22-01-1884	Sobibor, 14-05-1943
Aaltje van Gelder-de Leeuw	Aanslagsweg 5	Aanslagsweg 24	JM, St	Almelo, 24-01-1871	Sobibor, 14-05-1943
Rosetta van Gelder- Meijers	Grootestraat 75	-	JM	Veendam, 01-10-1897	Overlevende
Rozali van Gelder- Stofkooper	Brinkstraat 12	Brinkstraat 15	JM, St	Lonneker, 22-04-1882	Sobibor, 14-05-1943
Karl Robert Grunfeld	Hofstraat 21	Hofstraat 3	JM	Beuthen, 06-03-1918	Overlevende
Jansje Hagens	Hofstraat 5	-	JM	Amsterdam, 13-01-1901	Overlevende
Erna Rosa Hahn	Nijverheidsstraat 16	-	JM, St	Auerbach, 06-04-1925	Auschwitz, 30-11-1943
Ruth Sara Hahn	Nijverheidsstraat 16	-	JM, St	Auerbach, 17-12-1920	Overlevende
Frits Henri George Hartz	Weerselosestraat 13	Koppelsbrink 13	JM, AA	Amsterdam, 28-02-1913	Auschwitz, 31-01-1943

Inwoner	Adres (toen)	Adres (nu)	Bron	Geboren	Vermoord
Henry Hartz	Weerselosestraat 13	Koppelsbrink 13	JM, AA	Borne, 26-11-1938	Auschwitz, 12-10-1942
Wilhelmine Hartz-Lievendag	Weerselosestraat 13	Koppelsbrink 13	JM, AA	Delden, 09-11-1905	Auschwitz, 12-10-1942
Clara Hes	Ennekerdijk 10	Ennekerdijk 13	JM	Elburg, 26-12-1919	Overlevende
Joseph Hes	Ennekerdijk 10	Ennekerdijk 13	JM, St	Amsterdam, 03-03-1879	Sobibor, 04-06-1943
Jettchen (Jette) Hes-Honij	Ennekerdijk 10	Ennekerdijk 13	JM, St	Laasphe, 24-12-1875	Sobibor, 04-06-1943
Frederieke Jacobs-Milzenberg	Burgemeester Lantmanstraat 10	Lantmanstraat 19	JM	Laer, 22-03-1861	Borne, 19-09-1942
Jacob Jakobs	Burgemeester Lantmanstraat 10	Lantmanstraat 19	JM, St	Borne, 11-03-1943	Sobibor, 11-06-1943
Julie Jakobs-Lazarus	Burgemeester Lantmanstraat 10	Lantmanstraat 19	JM, St	Trier, 21-09-1897	Sobibor, 11-06-1943
Fred Kaufmann	Hofstraat 21	Hofstraat 3	JM, St	Amsterdam, 11-10-1915	Sobibor, 20-03-1943
Lotte Ruth Kaufmann	Ennekerdijk 6	Ennekerdijk 9	JM	Oldenzaal, 10-03-1903	Overlevende
Donald de Leeuw	Oude Deldensestraat 24c	-	JM	Borne, 17-09-1909	Overlevende
Joseph Henry de Leeuw	Oude Deldensestraat 24c	-	JM	Borne, 05-08-1940	Overlevende
Bernard Eduard de Leeuw	Almlosestraat 24	-	JM	Borne, 20-09-1917	Overlevende
Eduard de Leeuw	Almlosestraat 24	-	JM	Borne, 14-09-1920	Overlevende
Elize Lievendag	Oude Deldensestraat 24c	-	JM	Borne, 20-09-1910	Overlevende
Isaac Marcus de Leeuw	Azelosestraat 29	-	JM	Rotterdam, 23-09-1910	Overlevende
Joseph de Leeuw	Almlosestraat 24	-	JM	Hengelo, 07-04-1879	Overlevende
Abraham Lievendag	Ennekerdijk 22	Ennekerdijk 25	JM	Borne, 17-11-1904	Overlevende
Hartwig Lievendag	Abraham ten Catestraat 23	Abraham ten Catestraat 5	JM, St	Borne, 26-01-1915	Auschwitz, 28-12-1943

Inwoner	Adres (toen)	Adres (nu)	Bron	Geboren	Vermoord
Henriette Lievendag	Brinkstraat 14	Brinkstraat 17	JM, St	Borne, 17-01-1897	Sobibor, 11-06-1943
Isaac Lievendag	Burgemeester Von Bönninghausen-straat 17	Von Bönninghausenstraat 17	JM	Borne, 15-08-1899	Midden-Europa, 31-03-1944
Isaac Lievendag	Weerselose-dwarsstraat 6	Koppelsbrink 40/42	JM, St	Borne, 26-10-1901	Sobibor, 04-06-1943
Jacob Nathan Lievendag	Weerselose-dwarsstraat 6	Koppelsbrink 40/42	JM, St	Borne, 04-03-1936	Sobibor, 04-06-1943
Josefine Regina Lievendag	Weerselose-dwarsstraat 6	Koppelsbrink 40/42	JM, St	Borne, 12-07-1934	Sobibor, 04-06-1943
Metha Lievendag	Ennekerdijk 22	Ennekerdijk 25	JM, St	Borne, 01-01-1908	Sobibor, 21-05-1943
Rosa Lievendag	Abraham ten Catestraat 23	Abraham ten Catestraat 5	JM, St	Borne, 20-07-1910	Auschwitz, 17-09-1942
Roosje Lievendag	Ennekerdijk 22	Ennekerdijk 25	JM, St	Borne, 21-01-1899	Sobibor, 21-05-1943
Betje Lievendag- Lievendag	Ennekerdijk 22	Ennekerdijk 25	JM, St	Borne, 25-08-1867	Sobibor, 14-05-1943
Emma Lievendag- Cohen	Abraham ten Catestraat 23	Abraham ten Catestraat 5	JM, St	Coesfeld, 24-06-1883	Auschwitz, 17-09-1943
Hedwig Lievendag- Weinberg	Burgemeester Von Bönninghausen-straat 17	Von Bönning- hausenstraat 17	JM, St	Rheda, 22-07-1898	Auschwitz, 19-10-1942
Mietjen Lievendag	Brinkstraat 14	Brinkstraat 17	JM, St	Borne, 23-03-1869	Sobibor, 14-05-1943
Julia Lievendag-de Winter	Weerselose-dwarsstraat 6	Koppelsbrink 40/42	JM, St	Gendringen, 15-12-1900	Sobibor, 04-06-1943
Julie Lievendag- Goldschmidt	Weerselosestraat 13	Koppelsbrink 13	JM	Ibbenbüren, 12-04-1871	Auschwitz, 12-10-1942
Hartog Lievendag	Weerselosestraat 13	Koppelsbrink 13	JM	Borne, 16-11-1906	Overlevende
Olga Polak	Marktplein 2	-	JM	Wenen, 15-08-1924	Overlevende
Joseph Israel Reinhold	Almlosestraat 13	Grotestraat 212	JM	Keulen, 06-07-1916	Overlevende
Henriette Rijksman	Azelosestraat 29	-	JM	Almelo, 10-01-1914	Overlevende
Erich Roozendaal	Parallelweg 13	-	JM	Nordhorn, 24-09-1904	Midden-Europa, 31-03-1944

Inwoner	Adres (toen)	Adres (nu)	Bron	Geboren	Vermoord
Johanna Roozendaal	Parallelweg 13	-	JM	Nordhorn, 19-09-1906	Auschwitz, 10-09-1943
Siegfried Roozendaal	Ennekerdijk 18	Ennekerdijk 21	JM, AA	Nordhorn, 07-09-1909	Midden-Europa, 31-03-1944
Bertha Sara Roozendaal-Israel	Paralelweg 13	-	JM	Dillich, 11-05-1874	Auschwitz, 17-09-1943
Jacob Salomon Rozendal	Aanslagsweg 5	Aanslagsweg 24	JM	Meppel, 13-12-1920	Blechham-mer, 27-08-1944
Albert Sachs	Burgemeester Lantmanstraat 39	Lantmanstraat 34	JM, St	Werther, 19-05-1896	Midden-Europa, 28-02-1945
Emma Sachs-Jacobs	Burgemeester Lantmanstraat 39	Lantmanstraat 34	JM, St	Borne, 13-06-1896	Auschwitz, 06-10-1944
Friedel Sachs	Burgemeester Lantmanstraat 39	Lantmanstraat 34	JM	Oldenburg, 19-12-1925	Overlevende
Levie Schlosser	Nieuwe Kerkstraat 2	Nieuwe Kerkstraat 26	JM, St	Borne, 27-04-1918	Auschwitz, 31-01-1943
Salomon Schlosser	Nieuwe Kerkstraat 2	Nieuwe Kerkstraat 26	JM, St	Den Ham, 30-12-1890	Auschwitz, 12-10-1942
Rabeka Schlosser-van Gelder	Nieuwe Kerkstraat 2	Nieuwe Kerkstraat 26	JM, St	Borne, 12-06-1883	Auschwitz, 12-10-1942
Auguste Seligman	Almlosestraat 24	-	JM	Emden, 28-12-1897	Overlevende
Ella Sara Hahn- Seligmann	Nijverheidsstraat 16	-	JM	Emden, 25-07-1895	Overlevende
Erika Singer	Markplein 2	-	JM	Wenen, 2404-1925	Overlevende
Jacob Karel Spanjaard	Stationsstraat 15	-	JM	Borne, 22-03-1876	Overlevende
Johan Izaak Bernard Spanjaard	Almlosestraat 61	Grotestraat 262	JM, St	Borne, 29-12-1907	Mauthausen, 27-09-1941
Olga Sara Spanjaard- Spanjaard	Almlosestraat 61	Grotestraat 262	JM	Borne, 23-06-1884	Overlevende
Henriette Weinberg- Israel	Burgemeester von Bönninghausen-straat 17	Von Bönninghausen- straat 27	JM,St	Dillich, 13-02-1872	Auschwitz, 19-10-1942
Dina Elisabeth Wertheim	Stationsstraat 15	-	JM	Wageningen, 10-02-1881	Overlevende
Fride Izaak Zilversmit	Brinkstraat 34	Watertorenstraat 7	JM	Warsingfehn, 05-07-1889	Borne, 14-06-1941

Inwoner	Adres (toen)	Adres (nu)	Bron	Geboren	Vermoord
Iwan Zilversmit	Ennekerdijk 20	Ennekerdijk 23	JM, St	Borne, 14-06-1924	Sobibor, 26-03-1943
Izak Zilversmit	Brinkstraat 34	Watertorenstraat 7	JM, St	Hengelo, 28-11-1852	Sobibor, 14-05-1943
Samuel Isaac Zilversmit	Abr. Ten Catestraat 7	Abr. ten Catestraat 21	JM, St	Warsingfehn, 18-04-1887	Sobibor, 11-06-1943
Zelma Bertie Zilversmit	Abr. Ten Catestraat 7	Abr. ten Catestraat 21	JM, St	Borne, 04-06-1929	Sobibor, 1943
Betty Zilversmit-Driels	Brinkstraat 34	Watertorenstraat 7	JM, St	Emden, 20-12-1853	Borne, 07-04-1941
Mina Zilversmit-van Gelder	Abr. Ten Catestraat 7	Abr. ten Catestraat 21	JM, St	Beilen, 03-01-1895	Sobibor, 1943
Sophia Zilversmit- Strauss	Ennekerdijk 20	Ennekerdijk 23	JM, St	Millingen, 24-07-1885	Sobibor, 21-05-1943

Tabel 2: Onteigeningen en rechtsherstel

Toelichting: Er stonden 7 panden van de Joodse gemeente in de Verkaufsbücher. Deze zijn nooit in beheer genomen. Verder zijn er 5 percelen die boswallen, houtwallen, paden en een schuur betreffen. Deze zijn allemaal niet meegenomen in de berekening van het aantal (verkochte) percelen.

Legenda: VB (Verkaufsbücher), JM (Joodsmonument), St (Stolpersteine)

Toenmalige adres	Huidige adres	Bron	Kadastraal nr / leggerart.	Eigenaar	Oorlogskoper	Rechts- herstel
Aanslagsweg 5	Aanslagsweg 24	JM / St	D 5385 / 4168	Arnold Israël van Gelder	n.v.t.	n.v.t.
Aanslagsweg 7	Aanslagsweg 7	JM / St	D 2718 / 3445	Rosa Geziena Cohen	n.v.t.	n.v.t.
Aanslagsweg 11	Aanslagsweg 11	JM / St	D 4701 / 3445	Rosa Geziena Cohen	n.v.t.	n.v.t.
Abraham ten Catestraat 7	Abraham ten Catestraat 21	JM / St	D 4796 / 3469	Samuel Isaac Zilversmit	n.v.t.	n.v.t.
Almeloschestraat	Grotestraat 212	JM / St	D 3310 / 3293	David van Gelder	n.v.t.	n.v.t.
Almeloschestraat (bouwland)	-	Overig	D 595 / 3914	Olga Sara Spanjaard	Lambert Alexander Maria Jagenau (1943)	1947
Almeloschestraat (bouwland)	-	Overig	D 596 / 3914	Olga Sara Spanjaard	Lambert Alexander Maria Jagenau (1943)	1947
Almeloschestraat 24	Grotestraat	Overig	D 4474 / 2765	Joseph de Leeuw, Zelma de Leeuw, Carel de Leeuw, Donald de Leeuw, Bernard Eduard de Leeuw	n.v.t.	n.v.t.
Almeloschestraat 50/52 / Azelosechestraat 2/2a	Grotestraat/ Azelosechestraat	VB	D 5376 / 2213	Johan Izaak Bernard Spanjaard, NV Stoomweverijen S.J. Spanjaard	n.v.t.	1948
Almeloschestraat 59	Grotestraat 260	VB	D 590 / 3914	Olga Sara Spanjaard	Lambert Alexander Maria Jagenau (1943)	1947
Almeloschestraat 61	Grotestraat 262	VB	D 5091 / 3914	Olga Sara Spanjaard	Lambert Alexander Maria Jagenau (1943)	1947
Almeloschestraat 63	Grotestraat 264	VB	D 5092 / 3915	Johan Izaak Bernard Spanjaard	Lambert Alexander Maria Jagenau (1943)	1947

Toenmalige adres	Huidige adres	Bron	Kadastraal nr / leggerart.	Eigenaar	Oorlogskoper	Rechts-herstel
Azeloschestraat 2b/4	Azelosestraat	VB	D 5375 / 2359	Isaïc Jacob Davidszoon Spanjaard	NV Stoomspinnerijen en Weverijen voorheen S.J. Spanjaard	1948
Bornerbroekscheweg	Bornerbroekseweg	VB	D 4973 / 3914	Olga Sara Spanjaard	Lambert Alexander Maria Jagenau (1943)	1947
Bosch weg Borne - Delden	-	Overig	D 5435, D 5437 / 2359	Izaïc Jacob Davidszoon Spanjaard	Aafke Gerrie Kamphuis (1944)	1947
Deldenschestraatweg	-	Overig	D 5433 / 2359	Izaïc Jacob Davidszoon Spanjaard	Jan Gerrit Kamphuis (1944)	1947
Ennekerdijk	Ennekerdijk 17	Overig	D 3588 / 2096	Joodse Gemeente van Borne	n.v.t.	n.v.t.
Ennekerdijk	Ennekerdijk	Overig	D 3586 / 2096	Joodse Gemeente van Borne	n.v.t.	n.v.t.
Ennekerdijk 8-10	Ennekerdijk 13-15	JM / St	D 3587 / 2096	Joodse Gemeente van Borne	n.v.t.	n.v.t.
Ennekerdijk 10	Ennekerdijk	Overig	I 376 / 46	Joodse Gemeente van Borne	n.v.t.	n.v.t.
Ennekerdijk 16	Ennekerdijk 19	JM / St	D 2296 / 46	Joodse Gemeente van Borne	n.v.t.	n.v.t.
Ennekerdijk 18	Ennekerdijk 21	JM / St	D 3029 / 46	Joodse Gemeente van Borne	n.v.t.	n.v.t.
Grootestraat 17	-	Overig	D 3977 / 2545	Erven Fa. I. en L. Lievenboom en cons.	n.v.t.	n.v.t.
Grootestraat 25	-	Overig	D 3175 / 2545	Erven Fa. I. en L. Lievenboom en cons.	n.v.t.	n.v.t.
Kerkedennenweg	-	VB	D 1475 / 3368	Erven Fa. I. en L. Lievenboom en cons.	Dirk ter Marsch (1944)	1947
Kerkedennenweg	-	VB	E 1587 / 2359	Izaïc Jacob Davidszoon Spanjaard	Jan Gerrit Kamphuis (1944)	1947
Nieuwstad	-	VB	D 1481, D 5435 / 2359	Izaïc Jacob Davidszoon Spanjaard	Bernard Herman Wiggmann (1943)	1947
Nijverheidsstraat 16	Nijverheidsstraat 16	JM / St	K 60 / 2213	Johan Izaak Bernard Spanjaard, NV Stoomweverijen S.J. Spanjaard	n.v.t.	n.v.t.
Oude Deldenschestraat 20	-	VB	D 3021 / 2462	Jacob Karel Spanjaard	n.v.t.	n.v.t.

Toenmalige adres	Huidige adres	Bron	Kadastraal nr / leggerart.	Eigenaar	Oorlogskoper	Rechts-herstel
<i>Oude Deldenschestraat 6</i>	-	VB	<i>D 4779 / 3368</i>	<i>Erven Fa. I. en L. Lievenboom en cons.</i>	<i>Anna Hieronymi-Muss (1943)</i>	<i>1947</i>
<i>Oude Deldenscheweg</i>	-	Overig	<i>D 4778 / 3952</i>	<i>Erven Fa. I. en L. Lievenboom en cons.</i>	<i>Anna Hieronymi-Muss (1943)</i>	<i>1947</i>
<i>Oude Deldenscheweg</i>	-	Overig	<i>E 2663 / 2359</i>	<i>Izaïc Jacob Davidszoon Spanjaard</i>	<i>Jan Gerrit Kamphuis (1944)</i>	<i>1947</i>
<i>Stationsstraat 15</i>	-	VB	<i>D 3862 / 2462</i>	<i>Jacob Karel Spanjaard</i>	<i>Jan Marten Kamphuis (1944)</i>	<i>1947</i>
<i>Stationsstraat 72</i>	<i>ca. Fleminghof 1</i>	<i>JM / St</i>	<i>D 3560 / 2359</i>	<i>Isaïc Jacob Davidszoon Spanjaard</i>	<i>Willem Meijling (1944)</i>	<i>Onduidelijk</i>
<i>Weerseloschestraat 10</i>	-	Overig	<i>D 3755 / 3131</i>	<i>Salomon Davidszoon van Gelder</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Weerseloschedwarsstraat 6</i>	<i>Koppelhoek 40</i>	<i>JM / St</i>	<i>D 998 / 3877</i>	<i>Isaac Lievendag</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Weerseloschedwarsstraat 8</i>	<i>Koppelhoek 36</i>	<i>JM / St</i>	<i>D 4616 / 3131</i>	<i>Salomon Davidszoon van Gelder</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>
<i>Woolderweg 1-3-5-7-9-11-13-15-17-19-21-23</i>	-	Overig	<i>D 3669, D 3670, D 3671, D 3672, D 3673, D 3674, D 3675, D 3676, D 3677, D 3678, D 3679, D 3668 / 3445</i>	<i>Rosa Geziena Cohen</i>	<i>n.v.t.</i>	<i>n.v.t.</i>

Tabel 3: Landbouwgrond

Legenda: VB (Verkaufsbücher), JM (Joodsmonument), St (Stolpersteine),
JCK (Joods Cultureel Kwartier)

Toenmalige adres	Huidige adres	Bron	Kadastraal nr / leggerart.	Eigenaar	Oorlogskoper	Rechts-herstel
<i>Maatveld</i>	-	VB / JCK	F 782, F 784, F 992, F 780, F 785, F 786, F 787, F 775 (ged.), F 1213 (ged.) / 3915	<i>Johan Izaak Bernard Spanjaard</i>	<i>Jannes Ibbenhorst (1942)</i>	1947
<i>Landbouwgrond</i>	-	JCK	E 1877, E 1875, E 1581, E 1582, E 1583, E 1594, E 2093, E 1590, E 865 / 2359	<i>Izaïc Jacob Davidszoon Spanjaard</i>	<i>Warse Spalink (1941)</i>	1946
<i>Landbouwgrond</i>	-	JCK	D 1439 / 2791	<i>Joseph de Leeuw en cons.</i>	<i>Hendrikus Wilhelmus Weghorst (1943)</i>	1947
<i>Oude Esch</i>	-	VB / JCK	D 2312 / 3368	<i>Erven Fa. I. en L. Lievenboom en cons.</i>	<i>Gerrit Grootenhaar (1942)</i>	1947

Literatuur

Onderzoeksrapporten

- Blauw, Maili. 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'. Utrecht, 2020.
- Boelema, Hilde, Martijn Dijkstra, Herman de Koning en Ferry Sieders. 'Joods vastgoed in de oorlog en hoe de gemeente Assen daarmee omging'. Assen: Drents Archief, 2023.
- Duijvendak, Maarten en Stefan van der Poel. 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955'. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021.
- Kamp, Geke van de, Rob Lengers, Jan van der Male en Frans Hoving. 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten'. Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.
- Kemperman, Jeroen. 'Rapport Erfpacht en straatbelasting geïnterneerden Nederlands-Indië'. Amsterdam: NIOD, 2017.
- Piersma, Hinke en Marleen van den Berg. 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955'. Amsterdam: NIOD, 2020.
- Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman. 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Amsterdam: NIOD, 2014.
- Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman. *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*. Amsterdam: Boom, 2015.
- Poel, Stefan van der, Ron van Hasselt, Albert Beuse en Maarten Duijvendak. 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur'. Groningen, 2020.
- Slaa, Robin te. *'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955*. [Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017.
- Spanjaard, Paul. 'Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss'. Oss, 2021.
- Schütz, Raymund en Egbert Ottens. 'Blindheid voor eigen tekortkomingen. Verslag van het historisch onderzoek naar de roof van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hoorn, naar de rol van de gemeente en naar het rechtsherstel na de oorlog'. Hoorn, 2021.

Lokale en regionale literatuur

- Braak, Ger ter, Marcel Kienhuis en Hannie Noordhuis. *'In Verdrukking, Verzet en Vrijheid, Borne, Bornerbroek, Hertme, Zenderen 1940-1945'*. Borne: Gemeente Borne, 1995.
- Evertzen, Annette en Stevine Groenen. *Ontduiken en onderduiken, verhalen van Joden in Borne*. Borne: Stichting Verborgten Geschiedenis, 2013.
- Schenkel, Marjolein. *De Twentse Paradox. De lotgevallen van de Joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Zutphen: Walburg Pers, 2003.
- Evertzen, Annette. *Stolpersteine in Borne. Herinnering aan de Joodse gemeenschap*. Hengelo: Uitgeverij Smit, 2010.

Kronenberg-van den Toren, Christien.
Burgemeester in bezet Borne. Het leven van Jan van den Toren voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Soest: Boekscout, 2015.

Algemene literatuur

- Aalders, Gerard. *Roof, de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog.* Den Haag: Sdu Uitgeverij, 1999.
- Bakker, Rob. *Boekhouders van de Holocaust, Nederlandse ambtenaren en de collaboratie.* Baarn: Nobel Boeken, 2023.
- Croes, Marnix en Peter Tammes. 'Giflaten wij niet voortbestaan. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten 1940-1945'. Amsterdam: Askant, 2004.
- Ginkel, Rob van. *Rondom de stilte: Herdenkingscultuur in Nederland* Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2011.

Spanjaard, Marianka en Paul Denekamp. *Verweven met Twente. De joodse fabrikantenfamilie Spanjaard (1800-2000).* Zutphen: Walburg Pers, 2011.

- Jong, Loe de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 4: mei '40 - maart '41, tweede helft.* Staatsuitgeverij: 's-Gravenhage, 1972.
- Piersma, Hinke. *Op eigen gezag, politieverzet in oorlogstijd.* Amsterdam: Querido Uitgeverijen, 2019.
- Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake. *Rechtssherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces.* Amsterdam: Boom, 2013.
- Vree, Frank van. *Nederland en de herinnering aan de Jodenvervolgning 1945-2024.* Almere: Uitgeverij Verbum, 2024.

Archieven

Nationaal Archief (NA)

2.04.57 Zuivering burgermeesters

2.04.67 Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, zuivering Ambtenaren en Nederlandse Orden, (1940) 1945-1959 (1984)

2.09.09 Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, CABR

2.09.16.05 Inventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut, beheersdossiers beginnend met de letter G

NIOD, Instituut voor Oorlogs-, Holocaust en Genocidestudies

020 Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz

1257, stukken betreffende het verhalen van door de gemeenten in verband met de deportatie van joden verrichte uitgaven, 1943-1944.

284, Collectie zuiveringen

899, Gerhard Klein Nagelvoort (1946).

Gemeentearchief Borne (GB)

002 Gemeentebestuur van Borne (1920-1960)

7-15, Notulen van de vergaderingen van de gemeenteraad, 1938-1950.

45-60, Notulen van de vergaderingen van burgemeester en wethouder, 1938-1950

378, Benoeming en ontslag wethouders (o.a. wethouder Schabbink)

Stukken betreffende burgemeester P.A. Schaepman

380, Stukken betreffende de waarnemende burgemeester

380 b, Correspondentie burgemeester inzake o.a. politionele aangelegenheden 1940-1944

453, Stukken betreffende de zuivering van gemeentepersoneel (1945-1948)

461, Stukken betreffende personeel van joodse bloede, 1940-1944

507, Stukken betreffende maatregelen tegen Joodse ingezetenen, houdende o.a. een lijst van Joodse ingezetenen, 1941-1945

1121, Stukken betreffende strafvordering (o.a. opsporing, aanhouding)

1207, Zuivering gemeentepersoneel (1945-1948)

011 Collectie Grootenboer (1840-2000)

16, Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Borne

20, Verzamelde info over de Tweede Wereldoorlog, o.a. tentoonstelling 1980, uitgetypte fragmenten op chronologische volgorde uit o.a. dagboek Dubbeldam, algemene historie WO II in Nederland, krantenknipsels, aantekeningen van Jaap Grootenboer

248, Tweede Wereldoorlog Borne 1939-1945; erfgoed van de oorlog

012 Collectie kleine aanwinsten en documentatie (1750-2010)

216, Brieven van T.G. Frank over de oorlogservaringen van zijn vrouw Friedel Sachs

022 Collectie oorlogsdocumentatie gemeente Borne 1940 - 1945

Jan van den Toren

095 Bornsche Courant

Websites

Advies & Actualiteit, Radboud Universiteit

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht

www.ru.nl/rich/onteigening-van-joods-vastgoed-woii-en/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/virtual-folder/rapporten-onteigeningenonderzoek

Borne Boeit

www.borneboeit.nl

Collectie Overijssel

collectieoverijssel.nl

Delpher

www.delpher.nl

Gemeente Borne

www.borne.nl

Geheugen van Borne

www.historischeprojecten.nl/geheugenvanborne

Heemkunde Borne

heemkunde.borneinbeeld.nl

Joods Cultureel Kwartier

jck.nl

Mijn stad, mijn dorp

mijnstadmijndorp.nl

Kadaster, Verkaufsbücher

data.labs.kadaster.nl/hack-a-lod/-/stories/verkaufsbucher

Nationaal Comité 4 en 5 mei

www.4en5mei.nl

Oorlogsbronnen

www.oorlogsbronnen.nl

